

М.СТАРИЦЬКИЙ

ОБОРОНА
БУШІ

М. СТАРИЦЬКИЙ

ОБОРОНА БУШІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Кооперативне Видавництво

«ЗАГРАВА»

M. STARYCKY

Defence of Busha

Historical novel

Редактор В. Славко

**Друкарня Кооп. В—ва «Заграва» в Бљомбергу
зам. ч. 480034**

Ой, напилися і сестри і браття кривавого пива
край лугу,

Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на
поругу!

(З нар. думи)

I

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Льойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, — трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусіла у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він уже, по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненатлого гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплундрувати їх упень і повернути геть все на руїну. Це було тої доби, коли два кривні народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги, стали «у дідівську славу дзвонити»... Це було восени 1654 р.

На південь від Могилева, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з твердинею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок, і на синьому небі далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, цебто торговий майдан, — з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежане високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя: з двох боків його огортало провалля, з третього вали, а з четвертого великий ставок, який набравсь з річки Бушки й тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і мастків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурях неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запоріжжі з суботівської іскри спалахнула й покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила й до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завісним на чолі, і озброїли добре, як вартову наддністрянську станицю.

По середині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством на костел, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завісний *).

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями слався по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрового стяга, а з другого, навпаки, по широких згорищах і площинах чорніли якісь непевні плями.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм всім були не вкриті, й буйний вільно бавився чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою, пістрявою одіжжю: тут вбачалася й руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром, кобеняк, і кармазиновий запорізький жупан, і короткий кожушок, і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і сає-

*) Містечко Буша й по цей час існує на тому самому місці за Могилевом, недалеко Ямполь. На чолі стрімчака нема вже ні церкви, ні замку; де-не-де вбачаються то ями, то купи каміння, але й їх уже зрівняв час і присипав порохом, з якого тепер бує трава. Вівчарі люблять те місце — і для овець добра паша й для ока неосяжний простір; бляться там і діти селянські, радісні й безжурні бігають вони по тому славному кладовищу й скочують з стрімчатої узбочі каміння, втішаючись, як воно гуде і стрибає у глибоку долину. Колишнього ставу теж нема й сліду, але мане-сенька Бушка й досі по ріні дзюрчить, а часами й лютує скажено, забираючи у Дністер і млинки, й загати, які сковують її волю забуту.
(Прим. автора)

товий, рожевий, з панянських цукрових плечок, спенсер.

В суровім погляді похмурих очей, в неперушних обличчях лежала якась дума глибока. Всі були скам'янілі і понурі, тільки діти з палкими, цікавими оченятами не могли встояти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвінниці.

З широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!»

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скращаючи сизі, прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже поклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквітчані різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набита козацтвом. Засмажені, мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під промінням ласкавого, тремтячого світла вже менш суворо, а очі вогкі від сердечного, молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені, чорні чуприни й геть лисі голови схиляються, христячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завісний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими, довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могутнього дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак-красень

Островерхий, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завісного молиться геть лисий, з білою, пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но «білоголова» жінота: рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, у жадних не видно безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у глазетовім кораблику її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, який з неї не зводить очей.

Оріся *) стоїть перед образом великомученика Степанз; її струнка постава, закутана сизими хвилями кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні й шляхетні; в чорних стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих, темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать

*) За Костомаровим Оріся, героїня Буші, була Завісного жінкою, а за іншими джерелами — донькою. Народні перекази, які й по цей час у баєчних формах живуть, іменують один камінь у Буші Сотниківною, а печерю одну — Бабинцем.

(Прим. автора).

недитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, без міри ласкавий, осяяний світлом з лямпади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з камінням руки на глашатая правди й любови, і на устах у мучня на сконанні лагідна та прихильна усмішка.

— «Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — думає вона, — непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе: усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки й спокій, і щастя у сяйні довічного неба.»

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі у святого і зорять їй у душу; але очі ті — очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це ж не святого стражденика очі, а очі її коханка й друга, владаря радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним пропав і життя її стямок...

— «Що це я? — кинулась раптом Орися, — у таку хвилину й де про милого стала гадати? Це ворог людський бентежить натружене серце. Відступися, нечистий!» — і вона почала ревно молитись.

А далеко десь раптом постріл розлігся й луна покотила його по байраках та горах. Всі

здригнулися й переглянулися значно; а клир тихо співав: „Слава в вишніх Богу і на землі мир, в чоловіцїх благоволеніє!»

Скінчилась відправа. Отець Василь вийшов у царські врата в епітрахїлі з кипарисовим у срібній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до молельників:

— Братіє й друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'явся за гріхи наші Син чоловічеський! Мужайтеся духом, бо наступає година нужденна. Возлюбивий нас Страстотерпець покликав нас стати твердо й купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог хмарою оточив наше убіжище, що донині крилося Богом, і вже погрожує нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту Господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалити під нечисті ноги святиню . . . Не даймо ж ми на знуцання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду й за нашу віру!

— Ляжемо, пан-отче, голови положимо! — перенісся відклик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкріпить же ваші душі правиця Господня, хай криє вас від стріл і напастей Покров Пресвятої Богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік пан-отець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись. Спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони та сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над усім якесь враження

надзвичайне і кожен почував над собою вже помах крила смерти.

Коли всі перейшли до хреста, отць Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар. За пан-отцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвінниці вдарили в усі дзвони. Півча співала: «Отверзи очі Твоя, Боже наш, і внемли молящимся Тобі.» Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчиську, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчою й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високости, окропив тричі і містечко Бушу і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шикі, лавою. Різкий, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги, і гнав по млистому небу пошарпані хмари. З отця Василя зірвало вихором його скуфійку і понесло геть униз по дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки-но держално уломило. Всі були похилені передчуттям лиховісним.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув згасаючи до темрявих високостей. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз поблагав на воїнство чесне благословення у Господа і з причетом вернувся журно до церкви.

Коли зачинилися двері церковні, і всі козаки й добровільці зібрались на невеличкім пляцу біля цвинтаря, а жіноцтво стало поштиво півколом геть осторонь, то сотник Ми-

хайло Завісний зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся з тихою мовою:

— Панове, товариство-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись панові сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До цієї пори у цім затишку боронив Господь наших жінок і сестер від нещастя. Але воля Божа прийшла і покликає нас і наших кривних постраждати за діло велике, і постраждати до кінця. Двадцять тисяч щонайкращого польського війська, під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського, стоїть на пів милі. Пан Яскульський, пройда і зух, вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів і султана, та й приволік сюди татарву — на грабіж наших дібр, на гвалти й знуцання над нашими сестрами та жінками, і святій нашій грецькій вірі на поглум; пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воєвода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добути свою спадщину, оце орлине гніздо.

— Так, так, — мовив сивобородий дідусь, — учора ми добули язика; це його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрищений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надоккола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські, — додає хорунжий.

— Знати наважились вони, — вів далі сотник, — аби перерізати нас всіх до одного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю та каторгу до галер, а

жінок, дочок і сестер — на всесвітній глум, на поругу . . . і це моя перща річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада. — Хіба через труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братця, дешево псам козачого білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — вигукнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном.

Катря гаряче пригорнула Орису, а та тихо сказала: «Добрий козак.»

— Слухайте ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник, і тиша запанувала: — Чотири дні тому від славного нашого полковника Богуна, продовж йому Господи віку — відібрав я наказа, аби ми, в разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в шерміцерії на скільки мога, аби тим дати панові полковнику час діждатися підпомоги у Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, весь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало: — А скільки приходитьсѣ їа козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу . . . — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець: — Коли в добрий час, та на добру руку, то наш брат порішив би до обідньої доби таку купу. Ну, а щоб їм подолати одну душу

козачу, то тра часу днів зо три або й чотири, — не менше . . . чи так, братця?

— Так, так! — відізвались деякі весело. — А такого убрати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало бути, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квит, — по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братця, козакам не диковина, — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо, — вставив старий козарлюга, — що насправді, по правді сказати, умирати я не вмирав, а для того я й не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось . . . Ну, та це пусте, — спробувати можна.

— Тим паче, — додав сивий дід, — що доведеться тільки раз на віку скуштувати того меду!

Всі засміялися і підбадьорились.

— То слухайте ж мого наказу, — сказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки, — Всіма своїми потугами, на скільки в нас є, ми засядемо в пригороді: там всякого припасу досхочу. З правого боку у нас непролазний став, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохід до валів і вузький і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потроху і почнемо душити та локшити . . . Потіха вийде та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— На що й краще! — підкріпили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й трудніше нам відбиватися буде, проте ще днів зо два, чи зо три продержимось . . .

— Чого не продержатись? Продержимось! — крикнув молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А щодо замку, то ми лишимо на дітей, на дідів та на жіноту, — провадив сотник. — Доки ми будемо кришити ворогів, та й вони допомагатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли, нарешті, увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датися в руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не ідемо живцем! — покрикнуло грізно жіноцтво.

— Зуміємо вмерти, — відказала відважно Оріся, виступаючи наперед, — і святині нашої в руки поганців не кинемо!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтесь хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас відвідати.

Юрба заколихалась, намітки помішалися з шапками, хустки та стрічки з шликами; стихло все і тільки вчувалися то поцілунки гарячі, то обійми міцні, то зітхання. Але жаден стогін, жадне ридання не вразило завзятців, і хіба но крадькома на чиїх-не-чиїх чорних, молодих, променистих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася беззгучно на землю . . .

Сотник Завісний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню в житті втіху — Орисю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом, — ти знаєш... як я тебе люблю... ніхто, як Бог... Його воля! А от, пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе взяти... Так вона йому сокирою голову провалила. Побоялися приступити до неї надвірні, та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку, — велебно відповіла Орися. — За мене не зчервонієш!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насувалась на землю вечірня мла і в пільмі тій ледве-ледве було запримітити, як одномірно колихалися списи й шапки, і як довжезна многоголова потвора, немов казковий той змії, вповзала у широку браму.

Орися стояла довго і нерухомо край скелі втопивши в колодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе, — чорна хмара грізно здіймалась зі сходу і в неосяжній пільмі миготіли лишень заграви далеких пожеж...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орисиній світлиці, що в закутній башті. Висока, цівчата середина ділиться стінами навхрест. В одному з сегментів умістилась кімната чудної форми, з високою стелею, яка закінчувалась склепінням. Під одною прямою стіною стоїть ліжко дівоче; з-під глазетових завіс визирає безліч подушок і подушечок у білих, як сніг, пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі хитро розмальовані візерунками. На довгій лежанці гріються товсті сулії і сушаться пахучі трави. Тут же побіч і низенькі двері вхідні, над якими висить мальована напрочуд картина. В третій, вигнутій луком, надвірній стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця: і в ясний, сонячний день через ту розщілину мало світла до покою сягає, а тепер воно якось лиховісно чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки — лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рамах, і в шатах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгій шнурку, оздобленім паперовими квітами, висить лампадка. Легесеньке, тремтяче світло

Її стиха осяює святобливий лик Божої Матері, що своєю ризою закрила світ від напастей. Променистими, хисткими пасмами стелеться світло по мурах і по високих склепіннях, яскрить на гранястому склі, миготить на сулії, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по ній хвилях русявого шовку, і никне в сутіні на круглій стіні. А на долівці, під лампадкою, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігаються тіні, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні круг гака. Химерні, довгасті тіні маривними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповняють кімнату таємничим присмерком.

А надворі скаженіє буря; вітер гуде і жалісно в комині вие, мов голосить по згубі когось близького, дорогого... В куточку тріскотить стиха лампадка та вчувається часами стогін здавленого ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, лежить Катря непорушно; тільки часами ледве примітно здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилася з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одне крило плаhti відхилилось свавільно й виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси та на одному плечі лежать світляні плями, а решта в темряві від завіси потонула.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пільму, сидить мовчки Орися; вона силкується прозирнути туди, куди пішли дорогі її серцю люди, вона

прагне дізнати, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді. Але густий морок закриває від неї далину чорним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітньої темряви заблимає якась непевна іскра і згасне..

Орися повернулась до образу і зупинила на Діві Пречистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стрілчаста на її бліде личко; руки їй з несили упали на коліна і сплелись у стисі нервовім; в нахмурених бровах непохибна думка застигла. Довго і нерухомо так сиділа Орися; чи вона складала з благанням молитву, чи доручала Небесній Розважниці свою тугу-печаль, — зосталося то тайною.

Нарешті, Орися повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем, на ліжко, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губити силу, а набиратись треба її для остатньої боротьби.

Катря заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією святою Матір'ю гріх! — показала на образ Орися. — Вона віддала ради нас Свого Сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти?

— Не те, не те!... — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершися нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку з-під очіпка упало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку вперше. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз, тут... наса-

моті... натішитись своїм лютим горем...
а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її шовкове волосся. — Коли б воно на тебе лишень саму впало, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем, і роздавить всіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, абощо?

— Може й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилася ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я, чи нажилася? — спитала нервово Оріся. — Туди... на муки... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина радість... єдина моя слава і втіха. Але глянь — я не збентежу його остаточної хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала ще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної. Ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала голосно Оріся, і провела рукою по чолі, немов бажаючи змести з нього уїдливу боліч. — А може кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялилося мені в серце!

— Твоє кохання? — не стямилася Катря,

підвівши голівку і затаївши враз сльози: Дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця — і ніколи мені про те не промовила й слова!

— Є такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не те, що від світу, — зітхнула важко Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зіронько моя! — обіймала і пестувала Катря, переставши плакати, свою кохану посестрицю, товаришку по горю. — Скажи мені, хто? Поділися горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш туту — завжди на душі полегшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший з руськими кучерями, синіми очима і білим, панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в нього, коли признатись тобі, — усміхнулась вже Катря, щаслива тим, що тайну вивідає, — мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки стривай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже ж то твій брат? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужим, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелинчку!

— Ах, яка бо ти! Нестотно мале дитинятко, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, — я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі: я там росла ще дитинкою... і так було славно, ох, як славно! Батько приїздили часто... Мати була. Ох, як ненька кохала, пестила мене: я її ледве згадую... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. — «Знайшов, каже, сироту непритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!» — Оріся змовкла, пригнічена вагою минулого.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалася зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі, — ми переїхали далі від Буга: росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гуляли... ну, звичаїлись, споріднилились... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи бо, хоч крапельку!

— Ну, вирости ми. А він стрункий такий став, та моторний, та дужий!... Співав гарно... Батько почали його вчити герцям лицарським, брали й на Запоріжжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бару ото... а вже я його так ждала й виглядала, як Божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від гризької,

наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Змовкли посестри, немов зацімівали, зацімівали: одній боліч здавила до нестяму серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний. . .

Немов темна, мармурова фігура, сидить нерухомо Оріся; її погляд сягнув далеко, і потонув у чорніючій млі. . .

Зринають з пітьми перед нею інші, непохожі картини, і віє від них і світлом, і ласкою і теплом.

Тихий літній вечір. На заході гасне поволі рожевисте світло. Біля хати, на килимку стоїть ще вечеря. Якась баба, не дуже стара, прибирає ложки й миски. . . А своєму коханому Орісинятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще тато Орісин; вуси йому аж на груди впали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась молодиця хороша і приязно, кохано зазирає йому в вічі. Розтопивши рученята, підбігає з усміхом до татуса красунька Оріся, а батько їй пускає назустріч клубочками дим. . . Їй весело, вона заливається, аж дзвенить, і навіть, та знов таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється. Молодиця тоді злякано хапає її й притискає до лона.

— І як таки, тютюном та на дитину! — зривається з її уст лагідний докір.

— Нехай привчається до запорізького курива! Правда, доню? — регочеться батько і щипає за щічку Орісю.

— Мамо, а привчуся! — сміється дзвінко й Оріся, визираючи з-під руки матері зухвальними оченятками й ловлячи руками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавкає собака. Над головою прогудів хрущ.

Оріся схопилась його дігнати; а це перейняв другий і вдарив; вона в сльози, і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай-гай! І не сором тобі? Жука злякалась! Ти ж козацька дочка? Так не то не бійся жука, а й татарина пса... бий їх!

І Оріся, підбурена батьком, біжить знов на хрущів, а запашний український вечір ласкаво огортає натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипався Стожар! Райський шлях простягся вгорі зористою стягою. Все небо миготить тихими вогниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав не надовго, а ось третій день і нема...

А це раптом, як затупотить кіньми... Розлігся галас, хутір прокинувся. Перелякані, бліді молодиці й діти повибігали з хат. Вскочила нянька, кричить: «Вороги!»

— Бери Орісю! Рятуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати й передала їй дитинку на руки.

Баба біжить з дорогою ношею в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пітьма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики, й постріл, а от через прогалину видко, як на місці, де хутір, немов зайнялися великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до вогнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Інший уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі, манесенькі вікна ледве пропускають світло. Баба порається коло печі. Батько велику книгу читає про страдників Божих, що за віру святу йшли з радістю і в огонь, і на страту. Кожне слово мірної батькової речі западає їй у душу. А поруч стоїть молодий, кучерявий хлопчина, названий її брат, і почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрайне, про криваві січі з турками й татарами, про страшенні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердячі галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Безхмаре, розжеврене небо високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне. Буйне жито своє стигле колосся до землі клонить, мов проситься на спочивок у снопи, а не то ронитиме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками. На голові у неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизу «агов», і красень-козак зненацька виринув перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязко, й хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусти, Антосю! Годі бо! Що ти? Побачать!
— вибивається вона з обіймів.

— Хай бачать! Хай цілий світ збереться сюди і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше від усякої радості, більше від життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і ховає на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається ревно козак, притискаючи її до своїх могутніх грудей...

І знов усе лине, зникає... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуса, пов'язана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орісі. — Уже швидко світ. Приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабусю моя, не сумую і Божій волі корюся! — промовила тихо Оріся. — А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуса, цілуючи Орісю в головку. — Жити б тобі та радіти, а мені б у землі сирій тліти... Ох, а Господь інакше міркує...

— Не наді мною одною Його воля свята, а над усіма, — відізвалася спокійно Оріся. — Та мені життя мого і не шкода: які в ньому радості, які втіхи? От, тільки тата кохала та бабусю, як неньку ріднесеньку... — і Оріся схопила й поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кину-

лась бабуся обіймати Орісю, втираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, Господь один відає, що станеться. А може з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть уся від нього шкереберть покотиться...

— Сили, бабусю, у ворога дужі, — не подолати! А проте, — хай буде, що буде, що Богові миле... а ти от що скажи: чи молодого моя матуся вмерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі, годі! Господь з тобою... Хай її криє покровом своїм Цариця Небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та пан-отець...

— Я засну, бабусю, — безпечала Оріся.

— Засни, моя дитино! А я зготую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабусю, ненько моя! Яка ти любя, хороша: все дбаєш лише про інших... а я то про себе... Готуйте, готуйте і я піду допомогти... — заметушилась Оріся і встала, перекидаючи обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь, — там помічники досить, а ранком і ти нам допоможеш. Відпочинь, послухайся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабусю, — згодилась Оріся покірно.

— Пошли їй, Пораднице Матір свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побож-

но бабуса, перехристившись до образу, і тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде похоронний спів...

Зупинилась Оріся перед ликом Небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна, — шепотіли уста її тихо, — до Тебе, до нашого прибіжища тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерти ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли й мені, о все-пітая Мати, силу й мужність з відвагою на страту піти за нашу бездольну вітчизну, за нашу зневажену віру і за Твою, Панно Пречиста, віковічну славу!

Лямпадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій пільмі, тільки крізь шибки у вікні ледве-ледве сірів наступаючий ранок.

Коли це раптом навадалі щось блискавицею свіргонуло; через хвилину гуркіт розлягся і положлива луна відгукнула його по долині. Задзвеніли шибки; Оріся здригнулась і стала Катрю будити:

— Вставай: уже починається!

III

Глупа ніч, проте, у польськiм обозі, край намета коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт і рух. Слуги з походнями нишпорять, бігають від мажі до мажі, випаковують припаси і начиння всяке — куфи, барилки, пляшки. В обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, на рожні шкварять і лаються. Навкруги під дрібним, холодним дощем не горять, а куряться вогнища; коло них, у туманистих загравах, кривавими плямами вбачаються людські постави, — інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслані на долівці дорогі килими, розставлені шкуратяні канапи й кріселка, розложені столи й білими обрусами вкриті; на них у срібних, тяженних, нюрнберзької роботи, шандалах горять десятками воскові свічі, — на срібній і злотистій посудині їх полум'я миготить і блискоче зірками, яскріє діамантами в кришталі. Сайгаки і голови вепрів стоять на столі. Розмаїті потравки, бігоси, лозанки пару-

ють і смачним пахом дратують охоту до їжі. У куфах, суліях, пляшках леліють ласкаво та втішно старки, наливки, заморські вина і темні та густі сороколітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв і цілющого трунку.

На канапі, ведмежою шкурою вкритій, напівлежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На ньому довгі сап'янці з золотими острогами і срібна місьюрка, а зверху наопаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венеційського оксамиту, облямований горностаєм; на голові соболевий шлик з струсєвим пером, яке коштовним діамантом прип'яте. Многоцінне каміння виблискує йому на руках, на застібках і на піхвах прип'ятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота і вираз обличчя, що довчасно злиняло на розпусних ночах, і хитливі безсоромні очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидше фігуру знудженої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі.

Попліч Потоцького справа сидить польний гетьман Лянцкоронський; він, навпаки, одягнений у звичайну бойову одіж; обличчя йому повне достоїнства й поваги; в очах синіх, великих світиться розум.

За ним сидить у сталевих шелягах воєвода Чарнецький, — на всю округу пекло і жаж; від його мосянжового, загартованого в боях обличчя віє зимовим холодом; з горбинкою ніс загнувся йому гаком, нагадуючи дзьоб хижого.

птаха; в зеленастих очах поблискує сваволя і лютість.

Ліворуч почесне місце сина кримського хана Махмета Гірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по повазі міститься панство вельможне: убране в сати, єдваби, злотоглави та зброю блискучу; воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями-панями та панянками, а не на воювання суворе. Деяким не вистачило стільців, то вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх тилом на зруби, та на них і розсілись. Одного образа вони дістати не змогли, бо високо висів; так він і залишився у них свідком єдиним.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вдирався в розбиті шибки і хитав похливе полум'я свіч, обличчя у бенкетарів, розшарені старкою, добрим венгерським та литовським медами, палали вогнем і світилися звірячою втіхою.

І регіт, і вигуки, і скромні вигадки, і дзенькіт шклянок і цокіт ножів — усе змішалось у галас безладний та дикий.

— На мій погляд, — провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венгерського — не слід нам затримуватися тут повними силами заради якоїсь там жмені обшарпаних гультіпак — і не гоже, і мети нема, та й часу жаль: Бельона страх вередлива і за марнування часу помститься жорстоко.

— Найперше, — сьорбаючи сонливо з золотого келіха мед, суперечив йому гетьман коронний, — панська вельможність надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас за-

тримати тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, ясний графе, надуживаю правдоту, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на справі вояцькій, і винайшов виборну місцевість — підкреслив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове, — більше потіхи... Але я доведу його вельможності, що над правдоту вчинено гвалт, — вів далі Потоцький і в його масних очах заяскріла ненависть. — Учора ми одного з того бидла скрутили і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лишень купка мізерна якоїсь голоти та втікачів-хлопців, а в вашому хваленому замку лишилася сама жінота, розуміє пан — самі кобіти — це раз. В замку сховані всі добра і козачі, і навкільних селян, та й награбовані у поштивої шляхти — це два. В замку, нарешті, ми наловимо живцем молодиць і дівчат... а при наших похідних нуждотах, при січових голоднечах-постах — воно не пошкодить — це три. Чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, ясний графе, — загоготіла шляхта. — Це головна річ і по наших нужденних трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане, — почав був Лянцкоронський...

— Пшепрашам, вельможний пане, — перервав його пан Потоцький, і ображений польний гетьман змовк.

— За кобіт і за любощі! — підніс келіх Потоцький.

— Віват! — загриміло навколо.

— Хоча оті хлопи, — вів далі, смакуючи губами Потоцький, — неелегантні, грубі, незграбні й кізяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе-хе-хе!!

— Досконале, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими догори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь святим Паркелем, що кобіта і вино, та ще як до них додати пеньондзи — найкращі втіхи на світі. За Венеру ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство! *In hoc trinitario est veritas!* Віват!!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруги.

— Тільки єдину увагу додаю я, — відмовив Чарнецький: — щоб українських хлопок до кобіт не єднати, вони — тварюки!

— Між українками і красою і душевними прикметами є привабні жінки й дівчата, — заперечив якимось ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарському колі зухвальство, — на оборону підлих схизматок, які у вельможної шляхти малися за найгідші, принижені тварини.

Оборонець був огрядний і стрункий, — красень-юнак: його біле благородне чоло обмежали злотисто-каштанові кучері, на виразистім обличчі світилися ласкою і відвагою сині очі.

— Хоча й лицарський обов'язок боронити кобіт, але на цей раз, пане, твоя оборона

занадто смілива і дражлива, — завважив, по невеликій павзі, гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, ясний графе, що я насмілювався тут виявити свою думку, але мене змалку наставляли говорити правду всюди, — промовив з погордою молодий лицар, уклонившись гетьманові низько.

— І я прошу вибачити за нього, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконало спізнати маґнатських звичаїв та обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шановний виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із цих гайдамаків спалив, нібито з помсти за свою бидлиську сім'ю, у мого дівера жутір, вигубив цілу фамілію, і захопив ґвалтом одного лишень хлопчика у полон і повернув шляхетного сина на своє хлописько.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе соромицькою кров'ю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитися ганьбою, що був змушений ґвалтом лічитися сином родини, що твоєю матір, сестер і братів поконала...

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводо, не знадобиться червоніти нікому: хоча мене вигодувано й виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопи мене змалку вчили правді, честі й добру, вчили, по своїй вірі схизматицькій, і ворога за людину вважати, і битися з ним по-лицарськи чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркіт довкола. Чарнецький збурено стиснув держак шаблі. Потоцький стукнув об стіл келіхом, аж багатоцінна рідь розлилася. Один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід, — вів далі поривчасто шляхтич, — але той, що мене врятував, чи був межи ними, то ще питання? Навіщо б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хіба б може для тяжчого катування, для гіршої муки, алеж не задля ласки й упаду? Це непорозуміння страшенне, ця пекельна непевність мені вибачає зневір'я... В нашу добу, коли й закон і права повалені в криваві калюжі, і братозгубна...

— Братозгубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблюкою об кріселко. — Коли б тільки на тобі не шляхетська зброя, ти б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвівся й затремтів, обурений гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяття, — промовив улесним голосом Лянцкоронський. — Звичайно і хлопи суть християни, тільки іншого розуму, а всі християни вважаються за братів по Христу.

— Чи не набралася й панська вельможність якогонебудь схизматського розуму? — процідив Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожному разі, пане воєводо, я вбачаю, що юнак має такий небезпечний і до наших шляхетських

засад неподібний світогляд, на який не можна упевнитися в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої кучері пишні, підголені елегантно кружком, і відповів з запалом:

— Мій світогляд, мої думки, ясний графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї ойчизни, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Посполитої Речі. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчився віротерпінню, проте, дізнавшись, що мене охрищено католиком, я зумію чесно ним бути, і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь ясному панові усім, що маю святого, — могилами батьків і дідів, славою моєї Литви і величчю Посполитої Речі, що не вагаючись зложу буйну, де скаже мені мій обов'язок.

— Не зле слово, — прищурився Потоцький; — але все ж, прошу пана воєводу керувати покищо новака не до бою, а до перемов; очевидно, язиком володіє він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був відповісти на те, але Потоцький махнув рукою і молодий драгун, уклонившись поштиво, вийшов геть із каплиці.

— От, за таку образу, — скрикнув Чарнецький, аж зашарівшись від шалености, — що огидне бидлисько покалічило нанівець мого родича, от, за одно це буду мститись до сатанинського нестяму; ні баби, ні жінки, ні дівчиши, ні навіть дитини не пощаджу, — випалю, винищу, видавлю все, щоб і насіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воєводо, — простяг свою руку Потоцький, — тільки не в винищен-

ні ворога доноги і лежить благо о й ч и з н и.

— Так, так, ясний графе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилася мовчки.

— А я мислю, — підніс голос гетьман напольний, — що така бійня шалена проявить за собою саму руїну, яка нарешті і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх кривних підданих, які й боронять наші державні околиці, лежить сила держави, а в спільній користі та згоді.

— Шкода, б а р д з о шкода, що ми з паном вельможним розійшлися думками, — відрізав з пихою гетьман коронний, — але тим паче я поступитись своїми не можу і даю наказ сьогодні ж уранці всіма потугами вдарити на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати впень, жадної душі не випустити живою, жадної, — наддав він, — опріч вродливиць з жіноти... а гірших — татарам.

— Я повинен коронному гетьманові заявити, — напружив слово Лянцкоронський. — Інтереси війни, а з того й відчизни потребують не забарювати тут війська, а лишити задля нагляду хіба одну яку коругов. Нам треба поспішати до Бару і зломили борвія у цім краї — полковника Богуна. Тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворожі. Всяка ж забара дасть Богунові змогу стягти потуги, скріпитися силою, а тоді ми опинимося в лабетах — і наші спільники татари, втративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати, повернуть зброю і на нас самих... Уже не дарма не прибув сьогодні сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зворушили своїм тягарем усіх. Але це

збурило ще більш непохитну волю маґната.

— Чудову, панської можности, думку я за-
ховаю на спогад, — кепливо відповів крізь
зуби Потоцький. — Але преці ж я, з волі
славутнього сойму, тут стою за коронного
гетьмана, то з того на мені одному і відпові-
дальність лежить за розпорядки, а панський
обов'язок лишень пильнувати, аби мої накази
справлялись до слова.

— Свої обов'язки, ясний графе, я знаю, —
промовив Лянцкоронський, кивнувши головою
недбало.

— Ну, так я наказую, вдосвіта, не гаючи
й хвилини, здобути Бушу і доноги знищити
всіх!

— Ким-не-ким, а вже мною ясний граф
задоволений буде, — гримнув, скрегочучи
зубами, Чарнецький. — Я їм гарячого сала
за шкуру заллю, потішуся над собаками! На-
гадаю їм досконало мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман.
— За потіхи пана Чарнецького, за його пом-
сту пресла́вну! — і він підніс налитий джурою
келіх.

А осяяний тріпотливим світлом лик Бого-
чоловіка дивився згори лагідно на сп'янілі і
розсатанілі від злоби обличчя, позирав з лю-
бов'ю на дітей своїх, за яких розп'явся на
хресті.

IV

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипались землею лантухи, плелися тури з верболозу і набивалися глиною, вставлялися в дві й у три перії дубові мажі, окуті добре залізом — найкраща рухома оборона супроти нападу кінноти, — підглибшались рови та окопи, перетаскувалось на плечах всяке бойове приладдя — гармати, дела та гаківниці. Поважно, без замішання, з безперечним послухом сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа.

— Ануте, хлопці, тягніть сюди на середину нашу паню пузату, та постеліть її мосці постіль добрячу, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона зате нам подякує, — відгукнулись в темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще б не подякувала? Як плюне, так будуть ляшки-панки протирати очі! — весело дсдали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважжз усміхаючись

і пан сотник. — А ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві «панянки», та приладняйте їх по обіруч у пані; нехай вони втрюх завтра побрешуть та поприскають трохи на вузенький той шлях, так мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не інакше, як рачки або шкереберть, — постановив Шрам, зналий запорізький гармаш, під чиїм доглядом і риштувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнив і пан сотник. — А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві плющихи на додачу.

— Чого й краще! — згодився Шрам. — Коли б навіть і гетьманша з панянками не зупинила безглуздох, то можна буде їх покрити ще навхреот.

— А ми ще з-поза маж почастиємо, то й будуть вітаням контенті, — пояснив сотник.

— Потіха та й годі! — додали з реготом ближчі чуприни.

— Стривайте, братця! — гукнув з тривогою сивоусий козак. — А де ж наші баби-цокотухи? Без них свято не в свято!

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без бабів? Без бабів неможливо! Вельможній гетьманші і панянкам буде скучно без бабів, та й нам самим за їхньою лайкою охотніше — загомоніли довкола.

— Не турбуйтеся! Бабів я волочу! — почувся з пільми голос хорунжого. — Дві захопив, а чотири на всяку пригоду лишив у містечку. Та й важкі ж прокляті — по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві баби ярмарок чинять, — завважив пан сотник і юрба відповіла на те спільним реготом. — Ти от, Шраме, упорядись з жіноцтвом: ти ж коло цього діла ходити зугарний?

— Коло баб'ячого? — засміявся Шрам. — Воно, хоч у нас, на Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей Господь-Бог і неuka умудрить: ми цих бабів між панянками та плющихами приладнаємо, то вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень «пшепрашам»!

— Ух, славно! Баби наші, верещухи-брехухи! — зраділи козаки своїм любим і погладили їх ласкаво по мідяних пащах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями порається — підновляють окопи, розставляють гармати й запасають припасу. А як упораються, то лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре, — промовив сотник, — так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримось ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин, під лотоки на чати готуються?

— Авжеж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловіка з левенців, та тридцять з охочих . . .

О? То чудесно! — заспокоївся сотник, — Дружніше, хлопці, метніться, напружтеся та кінчайте роботу!

Всі заметушились. У хмурій пітьмі, завіяній ще туманистою мрякою, на плямах мутного відсвіту з ліхтарів, ледве мрілися широкі

плечі та могучі розхристані перса, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода, лютував вітер, холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, — а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, та в широких штаних, з такою втіхою походжали, немовби хто душної, літньої ночі, чекаючи до розмови коханку.

Коли всі земляні роботи було скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено й розпайовано до потреби по торбах козачих, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепер, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей, — і кавуни, і галушки, і горох, і капуста, і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенкетом смикнути оковитої. Тільки слухайте мого розпорядку: ти, Шраме, заправляй панями і бабами; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти, Живо-лупе, — у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих, — це задля випаду до потреби... щоб в усіх келепи, шаблі й ножі та пістолі, а то й списи. Та слухайте ще, братове, у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускати набоїв на вітер, а міритись добре, щоб кожна куля козака несла смерть, кожна бомба — погибель: їх — ворогів і поганців, як сарани, — цілі хмарища, так, спасибі Богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах вип'ємо.

Кашовар налив перший кухоль сотникові, і той, піднявши його вгору, промовив:

— Ну, дорогі мої друзі і браття, — за святу віру, за волю, за нашу матір-Україну і за вас, за орлят! Хай вороги не потішаються нашою

полохливістю та покорою, а хай у стократ заплатять за кожную душу козачу! Покажемо, братця, цілому світу, як ми вміємо за праве діло стояти, як ми вміємо весело й умирати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — рознісся дружній галас навколо.

— Ну, випийте ж тепер кожен по кухлю та розставте вартових на чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта ж спочиньте трохи перед вєсїллям.

— За твое здоров'я, пане сотнику! — відгукнулися всі радо і по черзі, з повагою стали підходити до кашовара.

За пів години все козацтво безбентежно попід валами та під возами лежало, і тількино буйний висвистував якусь то погрозу.

Нарешті, прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовитим оком. У пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих при ділі: інші вигострювали шаблі та ножі, інші переносили в потрібні місця припас і зброю, інші наладовували у рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву, а здебільша лежало по валах та по мажах і, смокчучи люльки, пантрувало пильно за кожним рухом ворожим.

А ворожий табір починав уже теж ворухитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений той мурашник. Праворуч за греблю незграбною хмарою насувались татари; ліворуч, коло польського генерального обозу, риштувались лавами польські улани й драгуни; і в млистій далині можна було відрізнити високі ківери від живчастих патлатих шоломів. По середині густими потугами згромаджувалась піхота.

На білому, пишному румаку, у багатоцінній збруї, виїхав граф Потоцький і зупинився на найвищому горбку. За ним тягся поїзд потужного лицарства. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували з-за широкого ставу, глянув на містечко й пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим спокоєм, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив графові, що польний гетьман казав перетягти спочатку на греблі гармати й розгрюкати окопища, а потім уже рушити на здобуття міста.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послати миттю татар і розчавити відразу гадюк в їхнім кублі! — спалахнув Потоцький.

— Татари зреклися від штурму, — відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман. — Тільки на падло збігаються! Так женіть до наюольного гетьмана і від мене накажіть, щоб зараз п'ятсот чоловіка німоти і тисячу наших на пригород рушили і гарда здобули: я хочу ниньки обідати в замку.

Генеральний обозний послався віддавати накази, і за пів години на краю вузького шляху, що вів аж до пригороду, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани-ляхи так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Вже на шляху готуються дурні, — відповів Шрам із бійниці. — Ти, батьку, дозволь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсіди щонайперша шана у Бога, — згодився сотник, смакуючи

люлькою, і сам зіп'явся на мажу, щоб полюбуватись першим вітанням.

— А славно обмерзли голощокком окопи, — завважив він, глянувши, — от для воріженьків буде ковзалка напрочуд.

— Так, так! — відізвався й Шрам. — Михайло святий нам споміг.

Шляшок до окопищ звивався понад берегом і тулився одним боком до ставка, а другим до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало й глибшим і жакливішим; в одному місці воно вузило шлях до шести сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами, під згуки літаврів і сурм, напасники рушили весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — скомандував Шрам. — Набивай бабів дрібною картоплею, а паній галушками, а гаківниці й плющихи горохом! Наводь усі влучно на онту площину, підготуй на зміну набої, і, як махну люлькою — шквар!

— А у вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на, поличках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся сотник до козаків, що за возами засіли.

— Все, батьку, наготові — тільки гукни! — відмовили з-поза маж веселі обличчя, хоча очі їм жевріли лиховісним огнем.

Батава дійшла до вузької перейми і зупинилась в непевності, боячися пастки. Але, завваживши, що далі шлях ширшав і що не буде жадної відсічі, рушила наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і, коли останні зайшли на площину, він махнув люль-

кою. Блиснув вогонь, здвигнулась земля, і здригнулись, задзвеніли залізом вози, із пащ у бабів і панянок вибухнули густі клубища білого диму й розіслалися по шляху широкими колами. Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав. Пекельний борвій змішав і зім'яв ураз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а тепер розметану і повалєну в порох.

Збилася в купу юрба й почала давити одне одного; інші зривались з узбочі в провалля, інші кидались у воду; решта посунула було навпаки, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з бабів і панянок розкидав їх грудю навкруги. З нестямі й жаху кидали безталанні геть зброю, кидались наосліп зі скель, ринули вплинь крижаною водою й, задубівши, зразу пускалися на дно . . .

— Tausend Teufel! — покликнув німецький проводир. — Вперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат, перелуплять!

— До зброї! Бігцем!! — розляглася і в другім місці команда.

Звиклі до послуку й до бойового вогню німці рушили перші, а за ними пішли й поляки. При виході з другого, ще вужчого, переходу, зустрів їх гарматний вибух і вчинив жаховиту руїну. Чавун і оливо пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували кров'ю живих. Охоплені жахом мізерні купки вганялися в ставок, у провалля, кидалися вперед... Та ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих, який нівечив їх украй.

Проте, недобитки, не тямлячись зопалу й нічого не бачачи в димі, навмання, наосліп все ще ринули до окопищ.

— Ануте, хлопці, тепер наша черга! — крикнув сотник, і двісті жерел, виставившись із-за окопищ, затріскотіло у груди недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулися в рів, а звідтіль поп'ялись на вали... І вони, сп'янілі від помсти, таки дістали б мети й не одна б козака душа попрощалася з білим тілом, коли б не посклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища й слизли шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте бо, хлопці, як ляшки-панки сковзаються! — сміявся сотник.

— Цікаво! Го-го-го!! — реготали хижим реготом козаки, кепкуючи над німцями та ляхами — А нуте, нуте! Посковзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх упень! — крикнув сотник і випалив з пістоля у німецького ватажка, що кричав, мов скажений: «Donnerwetter! бийте тих хлопів!» Молодий, біловусий німчина тільки руками розвів і горілиць упав нерухомо.

V

Потоцький любувався з пагорка за ладним, огрядним рухом могутньої піхоти і з нетерплячкою чекав тієї миті, коли вона, проминувши залому, стрімголов кинеться на вали й розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилася його незчисленній, непоборній потузі опір давати. А бути може, оті злиденні тхорі повтікали й хоробра батава перейде без постраху Бушу й придбає Лянцкоронському довічну неславу за його положливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо: ні пострілу, ні погуку, ні шелесту... А це враз, несподівано, з далеких валів вибухнуло й покотилося два клуби білого диму, а за хвилину здвигнулася земля, розсипавшись по ньому гуркотнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким убік і захріп, почувши, що наступає жак. Не встиг гетьман від подиву й стямитись, як гримнув знову гуркіт другий, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї відсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський навмисне виконав дослівно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатати його своїм досвідом.

Коли ж, по малім часі, прибігло з бойовища

п'ять чоловіка і довело, що все послане військо згинуло доноги, що там за окопищами певно сила гармат і повстанців, то скаженій лютості коронного гетьмана не було й краю: і забруднений гонор, і ганебна публіка, й жадоба помсти — зайняли йому пекельним вогнем і забарвили червоно-синіми плямами бліді його щоки. Він пройняв до крові острогами коня і полетів навзаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилась дати підпомоги? — накинувся граф Потоцький, бажаючи при старшині генеральній на Лянц-коронського зіпхнути вину.

— Ясний граф на теє наказу мені не поставив, — відповів з уїдлигим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я наказа до штурму, то треба розуміти, що решта виникала з нього: не нянька ж я, щоб показувати кожную ступінь! . . . — розпалився Потоцький: — Гадаю, що на те ясновельможного пана й озброїла владою Річ Посполита, щоб його мосць пантрував за боями.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки, і його мосць, — підкреслив ущіпливо Лянцкоронський, — зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має щільно справляти його накази, отож я їх до цяти й справив . . .

— Не час тут, пане вельможний, до ельоквенції, а час до поновлення честі нашої славетної зброї й до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів, до відплати такої страшної, від якої б здригнулося й пекло! — Очі графа Потоцького аж яскріли під запалом хижого сказу, а сині губи крилися білою

ціною. — Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того й вибухло таке лихо: там, певно, цілі полки чортяки того Богуна з немалим числом і гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна, — це мені досконало відомо, — відповів Лянцкоронський трохи недбало й згорда: — там засіла малесенька купка завзятців. Але я мав честь коронному гетьманові пояснити, що Буша по недосяжній місцевості дуже позиція, і що шкода на цю забавку тратити час і людей.

— Хоч кров з носа, а вона мусить бути здобута! — крикнув Потоцький і аж посинів.

— Коли це непоборна воля яснішого графа, то треба повести справу уважно, запобігши напад гарматним вогнем.

— Поставте хоч усю гармашню. Руйнуйте, шматуйте, рвіть на повітря, чиніть, що хочете, аби лише до вечора не лишилося там жадного озброєного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчилились і скавчали від нелюдських тортур.

— Все буде вчинене, ясний графе. Але до вечора мало часу...

— До вечора! — заносливо крикнув Потоцький і від'їхав навзаводи, не бажаючи ніяких суперек вислужувати.

Лянцкоронський дав наказ воєводі Чарнецькому незабаром на кам'яній греблі установити дванадцять далекосяжних гармат і почати безупинно ними грюкати по валах.

— Хоча ця позиція для пострілів і гожа, — зауважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема і дати його неспромога, а це небезпечно.

— Правдісінько так, — згодився й Лянцко-

ронський. Найкраще було б спорудити земляні захисти ген там на площині, але граф править конечне, щоб сьогодні місто здобути, ergo — non possumus.

Чарнецький кинувся безперечно чинити волю гетьманську, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому зробити розвідку по той бік греблі й ставу, чи не можна було б ще звідтіль на замок ударити? ...

*

Їхав, ходою Корецький на своїм коні воронім, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечора, багато болючих думок. Оті бахурі гвалтовні та п'яні, оті огидливі речі, оті звіротства, ота пекельна ненависть і злоба до брата — та хіба ж таким виром нелюдських загар може бути владована згода в розхитаній і облитій кров'ю державі? Ні, тисячу раз ні! Він знає цей народ, який завзялося знедолити й винищити розбещене панство — він разом з ними жив, він вкупі з ним ділив і радощі й боління: оті щирозлоті й повні зимньої мужности і теплої, безкрайньої прихильности серця; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв, — і вони на свої дужі груди здіймуть весь тягар наскоків хижого азіята, і славетна Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Так хіба ж ці думки можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й однодумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його знялися й полинули в сизу туманисту млу... Перед очима у нього снуються якимсь маривом картини малого ди-

тинства: виринають розкішні палаци, бенкети бучні, музика весела, коні баскі й зграї хортів. Між думних і пишних постав туманіс одна і хороша і ласкава; вона ясними очима на нього зорить і легесенькою рукою перебирає його кучері, або плаче, притуливши його до свого лона... Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін. Перелякані, тікають вони вдвох і замикаються щільно... Далі все захиталось і розпалось в руїні... Якийсь галас, гвалт, несамовитий жах чорної ночі... А далі вже хата проста, тепла сім'я і лагідний спокій... Минають перед його очима інші картини; вони лишаються ясними барвами, вони гріють знадливим теплом його змучену душу.

Глибоке, зоряне небо: місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східній край неба вже побілів і понявся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними обрисами безлисті дерева; де-не-де блискотять замерзлі калюжі; але снігу нема, — його змів уже весняний подих.

Стоїть він у садочку з своєю милою і очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку. Свіжий вітерець проймає їх живцем. Але юнак огортає свою любу в кирею і гріє своім духом її похолі рученьки. Тільки дівчина не всміхається, як колись, а зажуреними, широкими очима дивиться йому в вічі: вона хоче прозирнути крізь них у саму душу козачу й довідатися, чи незгладимо відзначилося слово «кохаю»?

— Сьогодні їдете? — питає дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, досхід сонця, — давлячись; відповів юнак.

— Значить... за хвилю... — по обличчю дівчини блискавкою промайнула мука, ясною росою відбилася в очах. — І коли вернетесь — невідомо?...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так би то? У мене сповила серце нудьга, якесь передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно голівку.

— Бог милостив, скільки разів крив від напасти, то й на нього уповай, — поцілував юнак у мармурове, холодне чоло свою горлицю. — Наша доля така. — аби день до вечора, тож не варт заздальгидь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою, — повернулась поривчасто дівчина і на її блідих щокках спалахнуло зариво. — Не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми то дбаю. Не того у мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою, ні! Ти їдеш в козацькій справі, боронити нашу матір-Україну, і коли, по волі Божій, поляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей і вмиватимусь дрібними щаслива, бо все одно ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, навіки, навіки! — обняв козак дівчину і зацілував у тих обіймах.

— Слухай, — поклала вона йому свої білі руки на плечі, а голівку заховала на грудях, — тільки... мене не забудь... цим серце ние... що б не сталося... пам'ятай, що воно цілком без розділу твое...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться

піді мною!... — присягається козак і поцілунками глушить її речі...

Лагідний образ голубки-дівчини прозорою тінню заколихався й взявся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очей усе проймав його душу. А ось знову піднявся якийсь нелад і розрух, скаламутив колір прозористих мрій.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги розкошами сяє. Музика лунає: голосять скрипки й стогнуть суремки; із знадливими згуками зливається шепіт знадливий і хвилює у теплім, та нечистім повітрі. Між барвистих, сліпучих кольорів оксамиту, едвабу, парчі малюються сніжнобілими плямами плечі цукрові, здіймаються високо груди, всміхаються небесною втіхою личенка гожі, вабливі очі залассям горять і спокушають раюванням незнанням... І він, бідний сирота, козарлюга запеклий там між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній, неподобній одежі... він там, і всі йому вклоняються, всі вітають його, бо він сам і є владою тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо сп'янило його, задурманило чарами розум. Хлоп став вельможним маґнатом, лихий бідар — дукою. Можна було вчадіти, і розпочався якийсь чудовий, маривничий сон, в яким і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив, щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але покищо вони не приймалися...

Якась пишна та делікатна панянка з білосеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого, темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками, щось ше-

поче йому, залицяється й пориває до танцю. Вся її постать легесенька як струнка — то згинається, то звивається красно, леґурно. Ручка стискає його руку, голівка лежить на плечі, а від неї аж пащить гарячим, запащним духом... Отрута збурює кров, мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, негасима дратівля...

— Яка я незмірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого ж то, моя пишна крале? — спалахнув лицар.

— Того, що... хіба ж пан не бачить, серцем не чує?... — червоніє лицяючись краля. — Ах, ця солодка хвиля, як налинула несподівано, так незабаром зникне... А потім знов, — зітхнула панна, — ще гірша темрява й нудота...

— Для чого ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя! Воно широке і має безліч солоднеч і розривок, які чергуються й тішать нам почуття...

— А коли яка радість, — щуриться панна так любо, — охопить всі почуття і опанує серце цілком... Хіба пан ще не кохав нікого, ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пане! — допитувалась панянка, поклавши свої малесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилаву руку й не зводячи пронизистого погляду з його очей. — Скажіть бо! Ну, я прошу... Чого ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати?

— Для чого панні знати те? — важко зітхнув господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здригнулась брова і якась хмарина перебігла по захололсму личку... Я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжкою...

— Ну, коли панна править... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затемніла красуня...

— Навіщо ймення? — глухо й напруженим голосом відповів лицар: — Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна й зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенкет, холодом повіяло від усього цього пишливого панства, огида заворушилась в душі, і йому стало жаль своїх вихованих жадань, своїх випещених по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя й понуро міркував над питанням, що далі чинити? Коли б не цяцькований той шляхетський обов'язок — не зрадити вітчизні, коли б не нестрачена ще надія оздоровити шляхетський обов'язок — не зрадити вітчизни, зараз... Але справді, за що ж він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що п'яничили вчора, за віщо стоять, за яке добро, за яке благо? Нащо вони привели сорок тисяч вовків сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові у нього туманилось, а на серці тупа, неминуча боліч розпалюлася таким пекельним вогнем, такою нестерпною мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... І знову в тім пошарпанім серці

воскрес образ дорогої, тихої дівчини, і мріяв вабливими барвами...

— Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? — маячили перед Корецьким думки. — Адже вона єдина над моїм серцем цариця і ніколи, довіку, до суду у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне сріблястий згук її голосу, не зникне усмішка її сміливо окреслених уст... А от доля відірвала мене і незагойну рану на серці вчинила. Кому ж на постребу та мука, кому ж на рятунок офіра?

Над'їхало до Корецького два улани з десятком татар.

— Прилучені до пана хорунжого воєводою Чарнецьким, — пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він підібрав повіддя, торкнув острогами коня і крикнув:

— За мною, панове!

VI

— А що, хлопці, чи повкладали всіх ворогів спати? — запитав сотник у козаків, що покладках з рову верталися до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного, — відповів си-воусий запорожець. — Одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись; усе махав шаблею, боронився, так я таки його упрохав, садонувши під ребро списом пощити-во... Ну й послухався, язика показав...

— Це він тобі в насмішку, на глум, — засміявся Шрам.

— Та хай йому вже Господь Бог пробачить, як і я дарую, — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох таки клятї уклали, — пробурчав Шрам. — Спочатку вони були покидали зброю й стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась, і ворогів, як галушки, на списи стромляла, так деякі в скруті кинулися знову до зброї й давай відбиватись... Ну, трьох наших кулями й цокнули...

— Кого ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спо-

тикача, Охріма Шибайголову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь: поховаймо їх по-козацьки, по-лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те може й вам наші друзі відшукують там угорі по придобній місцині. Адже все одно, братця, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидше, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою. — Що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто ж то назад до нас не вертається, — додав міркуючи сотник.

— Знати, що й там добре, — запевнив чуприндир-запорожець і почав з іншими козаками копати спільну братську могилу.

Викопали незабаром яму глибоку, поклали в неї трьох товаришів мертвих, при повній зброї козачій, поставили кожному в голові по пляшці горілки й покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї лопатою грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай милосердний Бог григорне ваші душі козачі, бо за нього, святого, та за матір-Україну ви їх положили.

Усі побожно поздіймали шапки й понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замку й пильно пантрували за подіями першого нападу. У стислих бровах і в холоднім погляді Орісі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а світилась лишень непохитна воля та похмуре

жадання продати життя найдорожче. За те нервово, ворушливе обличчя Катрі відбивало на собі всі перелети бурхливих сердечних почуттів.

Нижче по мурах, між бійницями купчилося інше жіноцтво й діти. Жінки прикипіли очима до дружин своїх, до братів, до синів, що скаженому напасникові добру відсіч давали. По скам'янілому виразу думних облич було не пізнати, які боління трудили їм серце, по німому тремтінню їх уст було не рішити, чи вони не потіли молитву за братів своїх кривих чи прокльони на ворогів? Самі тільки діти безжурні, цікаві, перебігали раз-у-раз з однієї бійниці до другої і голосно та весело переказували одне одному свої подиви й враження.

А отець Василь з хоругвами й процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців святою водою, благаючи у Бога ласки на гибель і загин ворогів, і співаючи Йому хвальний псалом: «Помошник і покровитель бисть мні во спасеніє . . .»

Стара няня вийшла з закутньої башти, а за нею ще три баби услід. У кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино, — обернулась до Орісі няня, — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились . . .

— Неси швидше, мамо, — поквапила її Оріся, — хай хоч трохи підживляться, поки вороги послупіли, а то, як прочумаються, то не дадуть і шматка хліба до рота взяти.

— І я піду з бабусею, — захвилювалась Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь . . .

— І я теж! — захопилося ще кількоро голосів.

— Ні, --- заперечила Орися, — і я може б жадала ще й як свого батька побачити, проте не піду і вас прошу не ходити: не гаразд у такі хвилини, коли душа уготувалася до смерті, хвилювати її й збавляти тим її силу.

— Воістину так, — сказав і отець Василь, — мені подобає до труждених зійти і окрилити їх силою хрестом, а ви залишайтеся тут з миром.

І пан-отець, за проводом дячка й бабів, спустився з закутньої башти в містечко і попрямував аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря й у інших хлоп'ят, що робиться у пригороді й навкруги, чи перемагають ляхи козака, чи не ломиться сила козака? Коли ж йому довели про славетну відсіч, про знищення доноги перших напасних ватаг, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

Лечу конем, махну мечем, списом перекину,
Та захищу на часину своєю Україну:
Ой чогож ви полягали, ворожії душі?
Мабуть, добре напилися під мурами Бумі?

Тихо, уважно оточили народнього співця молодиці, діти та баби і з розчуленим серцем вчували ту думу, захватну та вельбучну.

А трохи далі на греблі ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками устяж тяженні гармати, повертають їх паццями до пригороду й набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться й зносять всякий припас.

Зауважив сотник, що на греблі лаштується грізна гримниця, почував сердито потилицю й обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, — ляшки-панки, здається, готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізвався Шрам: — це б ще байдуже, а досадно, матері його ковінька, що не сила нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші, мабуть, вже не тєє, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще може оця баба...

— А спробуй но зараз, — сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернувши жерлами до греблі гармати, намірив метника добре й двигонув першим набоем із баби. Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху. Але ядро, очерконувши величезну дугу, не досягло мети й шелеснуло перед греблею в воду, метнувши догори цілі пасма яскравого поплеску.

— Овва! — засміялися козаки. — Стара баба, видко, на втори слаба!

— Авжеж! — додали другі. — Розгуркалась змолоду, та тепер, як із решета...

— Або, як з верші, — вставив запорожець.

А стривайте, хай гукне ще й пані, — сказав Шрам і приставив ґнота до полички.

Грюкнула пані, та так, що аж земля кругом стріпонулася й посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші, далеко дихонула вона поklubом білого диму й важко відкотилась назад. З вискотом ядро різонуло повітря й невидимо полинуло наперед; вискіт хутко змінився стогоном, який теж ослаб вмить і завмер, а разом з ним у оподіванці завмерло багато сердець. Але плесо на ставку було все ясним, спокійним, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверхні водної...

Та враз на самісінькій греблі між пушкарями знялася хмарою курява і щось замиготіло в повітрі...

— Докинула, докинула пані вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — вклонилися інші.

— Відпасла, хвала Богові, черево, так зате ж по-панськи й grimнула!

— Та он гляньте, братця, — деякі аж припали до греблі, певно, винюхують... панський гостинець...

Всі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам: — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок. Але жадного гуркоту ще не чулося в повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглося, наближаючись хутко, якесь немовби квоктання, і щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши догори цілий сніп бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очертом.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано. — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам. — А гармати у поганців подужі: ач, як кашляють!

Тільки тепер долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братця, і друга закурилася, і, здається, немов лівий куток, — постеріг Шрам. — Гей ти, Живолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почувся квокіт летючий, і

щось важке промайнуло над головами й щезло в долині.

— От тепер уже, братця, сподівайтесь справді гостинця! — повіншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приклавши ґнота до «товстопузики».

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскіт на валі, і три тури розлетілось на скіпки, обси-павши козаків глиною та цурпалками.

— Важно ляпнули! — похвалив запорожець, утираючи полою собі вид, чуприну й вуса: — їй-богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казать, — згодились інші, — запо-рошили очі:

Та ось налетів з скреготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть на докола з окопів земля: одна підбита панянка з дзень-котом похитнулася й заорала носом; дальній аж у лівім кутку віз з дзвяком розпався Почувся стогін

— Стає душно, — зауважив пан сотник. — Тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця, — одні жарти.

— А вже ж звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець. — Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди — буде робота й рукам . .

Коли це вмить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою скибою й відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець. — Ще спасибі, що ліву, а то б за правду я лаявся здорово, їй-богу! Ач, —

роздивлявся він розбатовану на шмаття долоню, — хоч би ж відтяли, та по-людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! Ану лишень відітни її чи сокирою, чи шаблюкою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жадних відмов підійшов Лобур, махнув у повітрі разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок. По самісінькій згин рівно відчахнулась рука від сурелі й упала на землю, а з відрубка полинула кров.

— Оце так справно! — похвалив запорожець. — А тепер порохом та землею забивай мерщій виразку, та замотуй тугіше повивачем, — усміхаючись в вуси, наставляв він свого випадкового лікаря. — А мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипає...

— Випий, голубе, на здоров'я... — стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частіше, лягали густіше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь, була порожня місцевість, яка льохом тяглась і під млин. З цього льоху було ввійстя під лотоками, і там засіла Вернидубова ватага з десяти левенців, запеклих і завзятих у січі, й з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Всі вони, зігнувшись, на вколішках чи майже лежачи, тислися під темним склепінням у печері; тільки через ввійстя досягало туди неповним променем світло, та й те на тепер було завалене каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на несподіванім рембрантовім просвітку вирізувалась показно широчезна спина й груба, жилага шия, на якій зручно було б гнути обіддя.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставлялися на греблі подужі гармати. Гармашів коло них, за його рахунком, було чоловіка з сотню, а може й більше, та зараз же за греблею при гармашнім обозі вартувало з півтори сотні пікотинців. Найближчі ж загони головних потуг стояли за вузьким та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кіннота бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюком та брязкотом з передків здіймались гармати, як командував і верховодив усім гвалтовно не лях, а якийсь чи німота, чи може француз, — як прилетіла на греблю з окопищ перща бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглися крики, лайки й стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміявся тихо Вернидуб.

— То, певно, дядько Шрам так вітає — зауважив сусіда.

— Авжеж, не хто, — потвердив Вернидуб.

А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворніш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірюй на тих бестій першу й другу! Пильнуй! Готуй! От я їх, псів...

— Але ті бестії молодці! Браво, браво! — проводив басові якийсь тенор.

Здригнулася гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два, три камені зірвалось з склепіння, й посипалась на спини козачі крем'яшня та глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — поцікавились найближчі до нього.

— Не видно, братця, та певно докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові, — з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у нього таки справді одне вухо було ятаганом відтяте).

— Пождім трохи, хлопці, — почав був Вернидуб, а це, як грюконе з шести гармат вибух, — громом забив ураз його голос і так

здвигонув мури й склепіння, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом гримнув другий, далі третій... і, почався страшенний, пекельний гуркіт і гвалт; всі інші згуки згубились у ньому; козаки поніміли й поглухли; вони в цьому страшносудному громі тільки тілом вчували, як зрушилось повітря, як здвигнулась земля й як з усіх боків їх посипало каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і, пробивши дірку аж наскрізь, застрягла. Але через окружні й прозорі щілини проступила вода й почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою холодну воду, яка хоча й поволі, а все прибувала; заметушились і, спираючи один одного, подалися всі до віддушини, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на вухо найближчі сусіди. — А чи ж нам у холодній воді потопати, то краще вдармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнувся Вернидуб. — З холодної купелі ще охотніш буде грітись. Тільки но порохівниці та рушниці вище тримайте, пильнуйте, аби не замокли, — а гасло я дам!

Вода все прибувала й заливала печеру. Уже лежати козакам було неспроміжно в калюжі, і вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги. Деякі непризвичасні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, інші, навпаки, були ніби контенті з цієї новини — це їх бавило.

— Ач, уже за коліна сягнуло, скоро можна

буде й поплавати: далєбі чудесно скупатися перед парнею! — вигукував один чуприндир, мочучи у крижаній воді свою голену голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий: — вода почала гаразд прибувати, — певно прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слався й заволокав її геть білою хмарою. Коли, вона непряжкою пеленою вкрила все чисто, так що й найближчі очерти й речі в ній потонули, Вернидуб підліз, розкидав накладений у пролазі камінь і стиха гукнув:

— Ану, тепер за мною — пора!

Ніким непомічені сорок завзятців викралися з темного льоху й нишком по скосу за млином дістались на греблю. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі палив люльку, так курінний похопився завчасу пронизати йому груди ножем і зупинити його сполоханий окрик на півзгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу і взявши кинджали у зуби, запеклі шибайголови наближались потай до гармашні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять, і козаки, зробивши смертельний вибух, кинулися з гуком та гвалтом на переляканих гармашів. Оті голені голови з гадюками-чупринами в повітрі, оті вирячені пекельною лютістю очі, оті піднесені руки з ятаганами, кривими шаблями, отой нелюдський регіт і гик, з яким вони в темряві метались на остовпілих ворогів — здавалося, належали до втікачів з самого пекла — вціпили все надокола жахом. Без відсічі, безборонно всі гармаші були посічені шаблями впень, потрощені келепами.

Кинулась була до помочі щонайближча сотня, так козаки її привітали таким чортячим наскоком, що оборонці вмиль накивали п'ятами, та марно: більшість їх лишилась на греблі й скрасила її геть усю червоною кров'ю, деякі попадали у ставок на глеїсте дно і тільки хто-не-хто від біди втік, галасуючи зопалу, що незліченні богунські ватаги здобули греблю.

Поки Вернидуб порався з німцями та ляхами, левенці лагодили гармати: заклепували цвяхами запали й відбивали келепами панівки.

— Гепай їх всіх у ставок — певніша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може б хоч одну дотягти нашим? — зауважив один козак, весь обляпаний кров'ю.

— Чи не здурів ти? — заперечив Вернидуб. — Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовтались і зникали під пінявими хвилями у ставку.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепер час і назад, в ноги, — квапив завзятців своїх Вернидуб. — Нам уперед через хмарища ляхів та татар не пробитись, а марно гинути жаль, так спробуймо по той бік ставка прокрастися до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати? Спробувати! — відгукнулись козаки. — Втік не втік, а побігти можна...

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено, — зауважив Безухий, — не лишати ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених узяти на плечі з собою, — постановив Верни-

дуб. — Та проворніш, он уже ляхи наступають.

І справді, крізь дим, що опав злегка до землі, можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насувалася до греблі, а кіннота з другого боку наступала очеретом, щоб відрізати відступ. Козакам ще щастя сприяло, що вороги, збентежені й здивовані зухвалим нападом «степових чортів», надходили дуже поволі, з великою осторогою, сподіваючись на велику силу козачу.

А козаки, окриті димом і млою, минули щасливо греблю і майже бігцем прямували другим берегом до окопищ. Уже перейдено було більшу частину шляху, коли ляхи перестерегли, що тільки горстка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила. З прокльонами й з криком до помсти, добувши шаблі, дві сотні драгунів понеслося на цих зухвальців, і ніякий би опір не спинив їх смертодайної сталі, коли б не знайшлася несподівано на шляху їм ковдобина, що її не завважила якомсь погоня: перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди, то перекидались, то плутались, то розбігалися врозтіч.

Тим часом, поки ці дві сотні, покидавши покалічених коней, шикувались задля нового нападу, Вернидуб добіг до однієї досить вузьенької коси, що врізалася у ставок; він зупинився на краю і наказав козакам покидати тяжку у воду, а самим плисти через став, до окопів, умістивши між парами плавців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут, — зупинити драгунів і тим захищати відступ. З Вернидубом побажало лишитися одинадцять чоловіка, а решта виря-

дились уплинь; одін тільки з пораних відпрохався зостатись.

— Мене, братця, не беріть з собою, — прохав він товаришів: — мені перебито обидві ноги, я й у дорозі і вдома буду тільки на перешкоді... покиньте краще тут, та покладіть навкруги набитих рушниць штук п'ять, а то й десять; так поки наші левенці будуть стояти, то й я може кількоро гриваків укладу і не з порожніми руками на той світ прилізу...

Так і зробили, — посадовили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулися вплинь другого берега досягати.

Не забарилися наскочити й розсатанілі драгуни, і кинулись на цих дванадцятро шаленців. Призначені смерті грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи. Кількоро коней упало й загородило тісний прохід, а інші кинулись уплинь... але й тут перших зустрічав спис або куля...

Недовго, проте, здолало дванадцять чоловіка такій силі противитись: ближчі напасники падали, але інші злазили з коней, бігцем добігали до обложених і навіжено кидались у рукопаш. Стали козаки колом, спинами до середини, грудьми до ворогів — і давай працювати списками. Не одного розсатанілого драгуна з яскравою шаблею у руці піднято було догори списом і скинуто, мов снопа, в воду, не одного ще й перед списками валив кулею додолу безногий... але все ж таки багато списів уламалось від трупа, багато завзятців з сталевого кола вклонилися рідній землі від куль, якими поби́тали їх з берега вороги.

— Постеїмо ж докраю, братця, за віру і

вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули козачі кривулі, засвірготіли в повітрі блиском холодним, та на кожну ж з них упало десять інших; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від прокльонів і стогін . . .

Сивий запорожець Безухий уже чотирьох шляхтичів гишних шаблею вклав, а лівицею встиг і двом німцям встромити кинджала, але догодила і йому криця шляхетська у лівий висок, і сп'янів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене в крові лезо і безвладно гримнув на землю. Молодий, чорнобривий козак, що з усмішкою постачав навкруги смертельні дарунки, з усмішкою ж поліг на Безухого. Страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої орлині очі. Повалився за ним услід і Лопота, не постерігшись з тилу кривулі, що розпанахала йому спину аж до вірного серця.

Тільки двоє ще з Вернидубом стояли та третій, Безногий, усе сидів ще між трупом і часами посилав у груди ворожі незрадливу кулю.

— Гей! Продаймо себе щонайдорожче! — крикнув Вернидуб, і, зібравши останні сили, ринувся ув окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанівши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леві все, що їх оточувало; їх велетенські посіки розбивали надвоє голови, розкраювали молсді, вродливі обличчя, розвертали могутні груди; поранені,

покривавлені перебійці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їхніми чолами криці . . . але ось ув одного товариша якось ліниво підвелась шабля угору, та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило додолу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб усе ще махав перебитим геть лезом, аж і йому на голову впав з хрустом тяженний обух; похитнувся Дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірілі, роз'юшені від страшного опору ляхи кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили на ще живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до нього перший, бажаючи живим узяти на дратівлю. Але напівсконалий Безногий, що вже кров'ю зійшов, змертвілою рукою підняв ще раз пістоля і послав ватажкові у самісіньке серце прощальну кулю . . . Зблід молодий пан і посунувся на руки жовнірам, та покотився до ніг його і Безногий, порубаний, посічений шаблями . . .

А плавці уже досягали до берега й радісно віталися з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки но двоє з найтяжче пораненим серед ставу барились, задубілими на кригу руками гребучи по зимній воді, що сніговою кашею вже шерхла.

— Братця! Пустіть! — став нещасливий проситись. — Все одно, не дотягти вам мене..

— Як же так кинути? — суперечив йому підручний главець, якому вже забивало дух від втоми.

— Та їйже богу, мені на дні буде спокійно, а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — заува-

жив другий.

— Правду, святу правду! — стогнав поранений. — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші й кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька жмур, які розходились коливаючись і зникали вдалі.

— І знялася, полетіла козака душа за своїми подругами услід, за хмари високі, до невдомих і недосяжних просторів...

VIII

Сивий, зовсім лисий, дід стояв у бійниці закутньої башти і пильно стежив старечими очима за боротьбою. Біля нього стояла бліда, зі зціпленими зубами, з божевільно уткнутим в пригород поглядом, Катря. Вона не почувала, де вона стоїть і що робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, тінню літала над пригородом, шукаючи межі уламками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддаля від цієї групи, спершися головою на камінь, зосереджена в самій собі, застигла в одному почутті, що охопило її істоту. Вона мовчки дивилася в далину. Скоро грім гармат, що ніс навкруги смерть і руїну, зненацька, несподівано замовк і завмер перекотливою луною. Оріся очунилась і обернула здивовані очі на греблю. Там у чаду вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Слідуючі прояви лицарського герцю та скаженої, смертельної боротьби викликали на її бліді щоки барву задоволеної гордості й захвату. Вона підійшла до діда й велебно промовила:

— Діду! Ви, що вже нажилися на своїм віку і своїми ділами придбали собі славу, мо-

жете вмерти тепер радісно, з великою втіхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не встигла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш, — сказав пророчо дід.

— Ні, ні! Час мій урвано і вже надходить його близький кінець. — Одного тільки б прохала я в Бога — зуміти вмерти так, як уміють вмирати наші орли, що не знають жаху.

Саме тоді, як упав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; у повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом, і по воді, коло польських драгунів, в багатьох місцях підскочили бризки й бульбахи; четверо коней упало, останні сполохано метнулися вбік. Злякалися вцілілі драгуни й прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, ось із цієї плющи-хи послати їм гостинця навздогін? — спитала діда Орися.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона наведена лише он на той шлях.

Всі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самою бескедою — і побачили вершника на баскому коні й в блискучому пайцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Уважаючи на гармидер бойовий, що стояв над берегом озера, вершники під'їхали занадто близько й почали розглядати мури й окопища.

— Ось цих добре можна шелеснути, — ска-

зав дід, і Оріся запалила з його люльки гніота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря. — Не піднось гніота! Знаєш, хто це? ...

— Ворог нашого народу, — байдуже відповіла Оріся.

— Знаєш, хто? — хвилювалась все більше подруга. — Це Антось, це Корецький твій... Скарай мене Пречиста Діва, коли брешу!

Мов струмінь електричний пробіг по нервах Орісі; вона опустила запалений гніт на плахту й, захистивши лівою рукою очі, вп'ялася в цього лицаря поглядом... Так, сумніву нема, це він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові очі, що глибоко заглядають в душу, це його русяві кучері вибилися з-під шолома; це його усмішка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилося її тріпочуче серце і вогнем розлилося по грудях, примусивши зашарітись червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним діамантом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, п'янкі пахощі квіток, лагідне сяйво місяця, тихі розмови, радісне мовчання під дзвінке тьохкання соловейка і ці захопані очі, — все це промайнуло в одну мить в її запаленому мозку...

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись, — хвилювалась Катря, — який він славний, коханий твій...

Буцім ніж перевернувся в серці Орісі, барва збігла з її обличчя і брови суворо нахмурились.

— Коканець! — відгукнулась вона глухим голосом. — Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувавши не-людську муку, але, перемігши біль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв майже непритомну Орисю й надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Вище від цієї любови до своєї вітчизни, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воєвода Чарнецький, в лютості, не знаючи, на чому зігнати свій гнів страшенний, звелів він негайно запалити млин і дозволив летючим загонам, вкупі з татарами, плюндрувати й грабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого, навіть кішки.

— Ясний гетьмане, — обернувся воєвода до Лянцкоронського, який під'їхав до нього, — моє передчуття справдилось: жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим славним бойовим силам!

— Так, я бачу, — сказав з сумною усмішкою Лянцкоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того отаман коронний; до того ж, опріч міцних природних позицій, Бушу ще боронить не жменя бидла, як єгомосьць мислить, а жменя львів!

— О, це гієни — не льви! Вони заплатять мені сторицею за кожну краплину крови шляхетного, славного лицарства!

— Доки вони заплатять, — багато ще пролетиться цієї шляхетної крови! — відповів замислено польний отаман і, після невеличкої павзи, додав: — чи не можна б для виконання цієї навіженої й безцільної вигадки вжити хоч татар?

На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чарнецький. — Поміж ними й так уже чути нарікання, і я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна й нові болячки ойчизні, й нові краплі отрути в серця розлютованих ворогів — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не ворогів, а гадюк, ясний гетьмане, — відповів, скипівши, Чарнецький, і полум'я нелюдської ненависти блиснуло в його очах. — Я, проте ж, придумав для них частування, у слід за яким підуть і татари.

— Яке ж? — зацікавився гетьман.

— Я оцю саму греблю звелю розкидати, одним вибухом висадити у вирій, випущу всю воду з озера в провалля, а тоді суходолом полізуть і татари й доценту знищать це гадюче кубло!...

— Люто придумано, пане воєводо! — зауважив гетьман. — Саме пекло навело тебе на цю думку . . .

— Воно ж завтра й потішатиметься на бенкеті кривавому, коли, після розруху з гармашні вашої вельможности, сарана налетить ззаду! — і Чарнецький злорадо, з таким запеклим сказом зареготався, що навіть Лянцкоронський здригнувся від жаху і раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Оріся пішла до своєї світлиці в закутній башті. По дорозі вона зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, батько твій, — сказала бабуса, поцілувавши Орісю в чоло, — і звелів переказати, що Господь Бог ogrіває їх своєю ласкою, що не б'ється страхом козаке серце й не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від нього слово, — обняла бабусю Оріся, — воно ще надас мені сили, отцева й матчина молитва зі дна моря вертає, з тяжкої неволі визволяє... Що ж, як там? — додала Оріся. — Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в Божім раю, — зітхнула глибоко бабуса, похитавши головою.

— Так, в Божім раю, — скріпила Оріся, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої очі, — я цьому глибоко вірю, — і, помовчавши трохи, спитала: — Ну, як же там окопища, ще не зовсім розвалюні? А з гармат чи вціліла ж хоч одна?

— Окопища розвалюно, але їх уночі полагодять, а з гармат же тільки «товстопузиha» ще держиться та «баба», всі інші підбиті, — говорила спокійно бабуса. — А то й їх якось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати, — заметушилась бабуса. — До тебе батько прислав двох поранених...

— Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— Смертельно поранені? Так треба ж зараз їм допомогти або по пан-отця послати, — стривожилась Оріся.

— Поранено їх здорово — у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога, — повідомила бабуса. — Але вони не гоїтися прийшли, а допомогти нам оборонятись.

— Вже ж таки треба б перев'язати й заживити їм рани, — клопітливо говорила Оріся, підходячи до світлиці.

На порозі зустріла вона двох козаків — одного, переправленого вплинь, з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі, — сказала Оріся привітно, — і заздрю вашій славі!

— Не заздрій, панно, — відповів молодий ще козак з зав'язаною скривавленим рукавом головою, — слави тут про всіх вистачить, але от тільки треба приготуватись і вам до завтрашнього дня.

— Як? Хіба вже пригород не може триматись? — спитала неспокійно Оріся.

— Поки зможе — втримається, — зауважив другий поранений, — але супроти такої хмари далеко не посунеш. Вони ж, антихристи, тепер розлютувались, так будуть дошкуляти страх як, — тож, стало бути, і треба приготуватись, щоб почастувати їх як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи, та дайте я з бабою перев'яжу вам рани.

— Не варто, панно, — відповів молодий козак, — на одну ніч і праці шкода, все одно завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий, — зауважив з усміхом сивий січовик. — Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хочуть, а ти нам покажи, де лежать колоди, — їх треба розкласти, як слід, так от ми й допоможемо, бо воно хоч і ваш брат теж не дасть собі межі очі наплювати, але сили у вас супроти нашої нібито й менше... он воно щось! Та й цебри задля смоли треба приготувати, дров наносити, коряків придбати, — от коло цієї

справи постараетесь й ви, молодиці. Ну й весело промине останній день, далєбі, весело!..

— А ви, дядьку, й раді, — спитав, підморгнувши, молодий, — що в останню дорогу послав нам Бог молодиць?

— Авжеж радий! Чого мені брехати? Присяй-бі, радий, — згодився щиро старий, — веселіш, одне слово — веселіш!

— Спасибі вам, діду, і тобі, лицарю, що не гребуєте нашою кумпанією, — сказала з усмішкою Оріся, — ми вам вірними помічницями будемо і в братерській дорозі не завадимо, бо там простору доволі.

— Певно! — підхопив дід. — Ну, поведи ж нас, розумнице, покажи все й попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Оріся з січовиком і молодим пораненим пішла назад до баштових мурів і показала в трьох місцях складені колоди й бруси, а бабуса відчинила комору, де береглися цебри, коряки, шаблі, списи, булави й інша холодна зброя. Щоб перенести все це, було відряджено ще двадцять молодиць під проводом бабусі і двох десятилітніх хлоців для переведення наказів. Упорядкувавши все й упевнившись, що робота під кермою січовика й козака закипіла, та що для її виконання сил вистачає, Оріся загадала собі ще піти до отця Василя поговорити з ним рішуче й вислухати його останньої поради. Вона пішла праворуч по дорозі до церкви і спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

Надворі вже стояла ніч, тиха й морозяна. Небо було чисте й зоріло мільйонами блискучих і тихих вогників, тільки на заході край обрію темніло відірване пасмо хмари та на сході в трьох місцях блімала заграва, розли-

ваючись кривавим відблиском угору. Оріся повними грудьми вдихнула в себе хвилю свіжого повітря і відчула, як в тілі її знов прокинулись життєві сили, рівніше забилося серце, швидше потекла кров і світліше стало в голові, але вкупі з силами прокинувся в ній і страшний душевний біль, — приплив пекучої й безпорадної нудьги, нестерпучих гризот, які доти були приголомшені нервовим запаленням; серце тріпотіло й стукало, як молоток, забиваючи цвяшки в трунову дошку. «Знай, — наче вибивало воно, — наді мною ти безвладна; ти змогла підвести руку на свого Бога, могла залізом розбити цей коштовний келіх, виточений для втіхи, для щастя, але відняти в мене його образ ти не могла і не зможеш: він тут вічно царює, і вмере хіба тільки з останнім ударом моїм!»

«Так, я люблю його, — промайнуло у неї в голові, — його, зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підніс камінь на брата, — я все ж таки люблю його! Мої лиця горять соромом за нього, а я все таки люблю... Невжеж це почуття дужче за мене? Невжеж і після смерті... Та чи вбито ж його? Хто впав?... Убито, вбито!...» Вона провела холодною рукою по гарячому чолі й відкинула назад свою косу.

«Ох, Антосю мій, любий, коханий! Нащо все так сталося? Нащо твоя злочинна рука тепер безвладно лежить на холодній землі? Нащо твої чудові очі застигли мутними крижинками? І нащо ж поклала тебе на козачому степу сестра ж твоя й подруга? Чому не лягли ми разом з вірою одне в одного і з усмішкою раювання?!... О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!!...»

Орися схопилась руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, пекельну задавити муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; блукаючий погляд упав вниз і потонув в чорнім проваллі, а думка шепотіла щось непевне: «Нащо ж зосталася я сиротою? Нащо мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині, стільки мук і нудьги, скільки й довге безрадісне життя не вмістило б!

Вона ступила крок, другий і на мить спинилася на самому краю... Спинилася й задубіла від жаху; але не вид смерти її вжахнув, а свідомість своєї хвилевої легкодушності, свого себелюбного й злочинного перед іншими заміру.

«Як? — мигнула у неї думка, — ще один крок і я зробилася б такою ж, як і він, зрадницею вітчизни? Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, як би самій швидше спекатися турботи, як би збутися тільки свого, власного горя, нікчемного, мізерного перед великим горем моєї бідної країни... Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!!...» — і вона твердою ходою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися підійшла в піввідчинені двері й стала біля лівого крилоса.

У церкві було темно й сумно. Одна лише лампадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освітлюючи стиха її лагідний образ і граючи блищиками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед Владичицею неба, розважницею наших сліз і туги. Він молився мовчки, але Орися знала, за кого з душі його лилася молитва й летіла поза межі всесвіту.

Орися затримала свої очі на Божественному Дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образу і хотів був іти перед вівтар, але його спинила Орися.

— Я до вас, пан-отченьку, — сказала вона рівним, спокійним голосом. — Мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку; очевидячки, кінець наш прийшов!

— Все зважено на відвічних терезах, — відповів стиха отець Василь, — без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Пан-отче! Я без супереки скорюся Його святій волі і донесу до кінця хрест мені даний.

— Не треба, проте ж, тратити надії, — казав далі священник, — закони Божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і непоборним, те одним подихом уст Божих знищується на порох: хто бо єсть більший від Господа і де джерело любови!

— Отче святий! — сказала тремтячим голосом Орися. — Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав пророчо священник.

Орися поцілувала побожно його руку й спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, пан-отченьку, яких наказів? Може треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну, — бо часу ж лишилося одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від цих гієн не сховаєшся, — відповів з журливою усмішкою священник, — вони все сплять і зриють дощенту, з могил повитягають покійників... А от що, хіба тобі

повідая: під цією церквою викопано глибокий льох; і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід у цей льох — за лівим притвором. Там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними головна комора; з неї є потайний вихід до однієї печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте. Ось і ключі візьми, — скінчив пан-отець, віддаючи два ключі Орісі.

— Що ж там, в тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я туди піду... — скрикнула, здригнувшись, Оріся.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя, від яструбів, — сказав ласкаво пан-отець, — може й врятуєш собі життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще ж і не жила на світі...

— Ні, пан-отче! — спалахнула Оріся. — Хай впадуть прокльони і вічний сором на ту голову, хто подумає рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останку і опісля разом чесно всім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бур'ян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укриє від бур мою душу й підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову й, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укріпіть її, сили небесні, й окриліть душу їй, херувими!

ІХ

У пригороді за північ кипіла хаплива робота, — підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали долі безнадійно підбиті гармати, а до інших останки з-під возів підставляли. Перев'язали собі з вечора рани, випили, за дозволом отамана, горілки з порохом і лягли відпочити, маючи право на пільгу. На щастя, жертв було не багато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччям з возів та турів п'ять було поранено. Для вбитих викопали вже другу могилу і отець Василь пізно вночі сховався у пригород в другий раз, щоб над першими братерськими могилами відспівати відправу. При тьмяному світлі трьох ліхтарів, під широко розгорненою вгорі над головами моельників ризою, осяяною зорями, тихо й журно велася відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої могутні груди. Тихо прорікав панотець, що душі тих, які життя своє положили в боротьбі за віру, «в селеніях горніх упокоються»; тихо, тремтячим голосом співав дяк «житейское море воздвизаемое»; тихо шепотіли козаки «вічна пам'ять»...

У грудях їх, мов криця загартованих, мимо-

волі вставало передчуття, що завтра й вони також поляжуть на січовій ниві, і нікому буде їх поховати. І хоч як вони байдуже не дивилися на життя, але обличчя смерти викликало в них неприязне враження, навівало якусь тяжку задуму й смуток. Коли в пригороді затихло і потоніло нічною, хапливою працею всі оборонці, крім вартових, положились, щоб хоча трохи перед останнім рахунком з бурхливим життям відпочити, тоді і старий сотник, пан Завісний, примостився був на своєму возі, вкрившись від морозу кожухом. Але сон не злітав йому на очі, — лише думи чорною хмарою обсідали йому голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина втіха й радість, невідступно стояла йому перед очима й дивилася таким м'яким, замисленим, таким глибоко-люблячим поглядом в душу, що серце старого сотника стискалося незнайомою нудьгою й щеміло незвичним жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що не на довго ж, мовляв, вони розстаються, — за кілька хвилин і побачаться, але — поруч з цією глибокою вірою виринало десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то бентежний страх невідомости...

— Ет, що буде, то буде, — сказав сотник, — а буде те, що Бог дасть! — і, заспокоєний трохи цим афоризмом, він набив люльку й почав смоктати міцний, задурливий тютюн. Але жорстока махорка не втишила йому нервів, — турбота за Орисею все ж таки точила йому серце.

«Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе. — Не та-

ківська вона, батькова дочка! От тільки, що молода, не встигла ще при звичаїтись до смерті... Боронь Боже, якщо вона прогаїть хвилину і її, голубоньку, схоплять ці бузувіри, ці пси-кровожери... Ховай Боже! Аджеж не пошанують вони ні молодости її, ні вроди: назнущаються над її тілом чистим, насміються над її душею непорочною, натішаються її муками... О, захисти ж її, Царице Небесна, від цієї ганьби, від цього катування!»

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

«Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають їй статися... Так, так, це ліпше, та й мені легше буде на той світ прямувати, принаймні в останню хвилину життя не здригнеться серце від жаху за долю дорогої дитини!»

Сотник рішуче встав, але новий приплив думок знов зупинив його.

«Ні, — міркував він, — у неї самої не здригнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде, я в цьому певний. Так навіщо ж завчасу вкорочувати їй це життя? Може воно ще їй потрібне, може ще в пригоді стане своїй Україні?... Аджеж там, в оселях Творця, у книзі світової записана доля кожної людини, і ніхто, ніхто не посміє викреслити в ній жадного слова...»

Сотник сперся на воза й обвів очима по темрявій дадині, — там теж ледве помітно мигтіли вогники, — знати й ворог не спав, дбаючи про свої нові смертодайні сили. В морознім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання води; це дзюрчання звернуло на себе сотникову увагу:

«От іроди! яку сатанинську штуку придумали! Певно спускають воду з ставу, щоб і звідти вдарити!... Проте ж, хіба не все одно, яку б штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник, — все одно нам не встояти проти їх непомірної сили, і треба всім полягти, до єдиного. Богунові ж не випадає йти нас зволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними злучитись. Добру послугу зробили ми для них, що дурних ляшків на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здорово ж заплатять вони за своє б у ш у в а н н я!»

Сотник відкинув чуприну назад і замислився. Якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом у голові елегійні думи.

«І коли минеться ця невпинна різня, грабіж та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любої неньки-України! Гей ти, рідна, дорога країно! Широко, неосяжно розкинулася, мальовничо обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперізалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... Всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достоти!! Жити б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні ж, — кожне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя, і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки ти того горя зазнала, — не злічити, не зміряти! Палили, грабували тебе всякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шматували свої хатні удільні чвари, плюндрувала тебе, зі сходу насунувши, татарва, а тепер об-

ливають кров'ю степи й лани християни свої ж в спілці з невірою... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривих — стоять вони не-псхитно і стоятимуть до загину за своєю змуче-ну неньку — і, доки світ сонця, ні за які юкар-би, ні за що в світі не продадуть своєї любови до тебе наша люба вітчизно!...»

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на ближчому майданчику, сажнів за триста не більше, якийсь вал, на середині якого видно було ясні крапки. Не встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як ці крапки разом сяйнули блискавками і за хвилю розляглися страшенним грюкотом, що приніс у табір спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Ляж вже до заутрені дзвонить! — і його грімкий голос, вкупі з грюкотнею, підняв на ноги заспаних козаків, вони флегматично підводились, потягались, ліниво протирали очі й лаялись:

— От нехри́сти, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатись не дадуть!..

— А ти не чухайся, — сказав Шрам, — бо тепер швидко розчешуть, — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть, — відповів кудлач, — аби не самому морочитись...

Зійшло ясне сонце, забарвило в рожевий колір клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад яром, освітило став, і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влоговина з твані та багнюки, що виликувала де-не-де калюжами.

— Ба! Та й не іроди! Ач, яку штуkenцію

підвели, — увесь став попсували! — сказав безрукий запорожець.

— Тепер уже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той татарин? Ото дивовижа! — навіть образився запорожець. — Я йому, собачому синові, таку дулю скручу, і самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, — та ще й як!..

— Он вони вже, мов комашня, повилазили!..

— Пильнуй праворуч! — крикнув сотник.

Але татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятдесят кроків і мусіли повернутися назад; очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню. — По пузо! От спасибі тобі, дядьку ставе, що не пускаєш по своїй спині погані топтатися!..

— Тепер не пустив, — мовив Шрам, — а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гармашні було саме пекло, — ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно й смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала вгору й засипала рови; на тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози; «товстопузиha» встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; «бабі» влучило ядро в саму пащу, вона піднялась і зараз же простяглась навznak, «плющихи» теж були підбиті, і вся козача гармашня замовкла навіки.

— Тепер, панове товариші й хлопці, стережіться галушок! — скомандував сотник. —

Ставай лавами під вали! Вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як гряд картечі обси-
пав увесь пригород; більшість її врізалась в
окопища, деякі ж картечини з вереском і дзи-
ком пролетіли понад голови у придолинок до
Дністра, а деякі врізалися в тіло козаче, валячи
на лоно землі матері непохитних оборонців
Правди. Гримнув ще й другий смертельний
вибух, і з-за густої хмари диму посунула
струнка батава бігцем до пригороду. Перший
спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотни-
кові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німста насувається! За
рушниці, хлопці!

— Всі на вали! — підхопив сотник.

Висипало козацтво з запорожцями на вали,
і, наче мак той, вкрило їх своєю різнобарвною
одежею.

Затріщали рушниці й гаківниці на ворога,
збиваючи перші ряди, але наступні ряди пере-
скакували через трупи й неслися вперед, під-
баторені тим, що заговкла в пригороді гар-
машня. Ще раз ударив стріл, змішав ряди,
однак, не спинив напасників: вони вже під-
бігали до ровів і по розвалених та підбитих
ядрами й картечами укосах легко здирались
нагору.

— Гей, пане хорунжий! Ану, візьми з собою
завзятців з пів сотки та спробуй їм у потилицю
зайти з болота; може таки став нам ще раз
в пригоді стане!

Вибрав хорунжий з своєї сотні п'ятдесят
завзятих і поспішився праворуч, біля містечка,
вийти на став; край берега оголене дно на-
стільки вже було скуте морозом, що могло
сміливо здержати, козаків.

А німці, наче коти, дралися на вали. Козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами й знятими з гармат та зозів колесами, а Шрам, ухопивши голоблище, мотлошив ним ворога, широко розмахуючи та приказуючи:

— Ану!... Ра-азом! Отак їх! Валяй!...

І валилися німці, як снопи. Сповнялись рови трупом. Повітря двигтіло й тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків та прокльонів. Купи трупів у ровах полегшували напасникам приступ. Частина піхоти, ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць, і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів униз, до німоти. А тим часом нові німецькі сили, бачачи, як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобрніші місця. Вже Мастигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: «Прощавайте, хлопці!» — і впав навznak, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубайголова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган, і тільки успів показати ворогам дулю; вже Горілкодуй, з розрубаним по саме перепело плечем, повалився, і, коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: «Покиньте мене, братця... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не бачили цієї погані»; вже почала підупадати козака сила... Коли зненацька праворуч розлягся постріл, за ним услід страшений вигук, і хорунжий, мов яструб, ударив із своїми завзятцями з боку. Батави, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка тридцять, шелеснулись на цих же й зібгали

їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прокладаючи направо й наліво цілі вулиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамоовито Шрам. — Так їх, каторжних! Бий, криши дияволів на шматки!

— Ану-мо! За мною, діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам, і все, що зосталося живого, роз'ятрене сказом одчайдушної оборони, кинулось потужною хвилею на ворога, що збився в купу.

Здригнулись німці й подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску; натовпом посунулись вони просто до ярів та бескидів... Ще хвилина, і ряди їх, стиснені козаками, почали стрімголов падати з сторчових скель униз на гостре каміння та ребра граніту, а козаки до того ооскаженіли в своїй лютості, що й самі почали зриватися з скель услід за німцями. Хорунжий схопив двох німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу!? — спинив був його за порожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ех, шкода чоловіка, — добрий був козарлюга!

— Стривайте, дурноголові! — закричав сотник, піднісши догори скривавлену руку. — Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жадного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опам'яталась, спинилась і вже почала була вимещувати на поранених

свою, ще не втихлу, лютість, сотник підняв над головою пернач і грізно крикнув:

— Годі! Ані кроку! Слухати мого наказу!

Всі оточили сотника й, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка Богові, ми з цими ворогами порухувались. Але й нас, братця, значно зменшилось, люті ж вороги оточують нас необорним колом. Підбито наші захисниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністер наш став рідний, і не мине й години, як цілі хмари сарани цієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, а проте хочеться подовше помахати руками і якнайбільше вирядити в пекло цієї тварюки. Тож для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть і чотири «баби», — все таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнулися всі.

— Ну, то не гайте ж часу, братця, бо ляшки з татарвою не дадуть відпочити. Та от ще що: мертвих, тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитись, а поранених не можна кидати катам на знущання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обізвались Шрам і старий запорожець.

— А як і з собою брати їх теж неспроможно, бо й нам лишилося пожити на світі годин зо три, не більше, то моя рада така: поскидати їх он з цієї кручі в провалля; поки долетять, то й кістки їм розсипляться, стало бути і смерть буде приємніша!

—Що й казати! — згодився сівий запорожець. — Що приємніше, то приємніше... Беркицьнутися разів зо два, зо три в повітрі, мов на релях, а потім і на перині лягти.

— Вірно! — підтримав Шрам. — А от тільки мені здається, що треба б про це поранених спитатися.

— Ну й Шрам! — загомоніли навкруги. — Скаже слово, так мов тобі дратвою приточає!

І козаки кинулися лічити трупи та зносити поранених на край провалля.

— А що, панове товариші й друзі, — звернувся до тяжко поранених Шрам, — чи volete тут лишатися межи німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі і спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братця, нас тут на муки! — застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки і смерть красна! — рішили треті.

— Ну, так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю, — сказав сотник, — і перед вашою отвертою могилою заприсягнемося ще ось в чім: коли надійде наш останній час і ми не спроможні будемо боронитися проти звіря, то ми також не дамо нікого живим ворогові в руки і вб'ємо один одного! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємось! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, то ж попрощаємось з ними, — сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, витерши рукою очі й промовивши:

— Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

І поранений прошепотів:

— Пошли й вам, Господи, чесну смерть та швидше зобачитися!...

Найближчі козаки поцілювали ще раз підхопленого на руки товариша, і за хвилину він уже з шумом летів униз, наближаючись до смертного ложа...!

Х

Орися вийшла з церкви, прямуючи до закутньої вартової башти; там вона поміж бойовим припасом знайшла цілий жмуток ґноту й поклала його в фартух; потім з цією ношею вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підібраних колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися окликнула подругу, але вона навіть не поворухнулась, — так далеко була в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Орися до її плеча. — Ти заснула й за́вмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря й скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Орися, — ходімо, поробимо вдвох, то може й на душі полегшає

— Куди піду? До нього?

— Я поведу. Візьми мерщій два ліхтарі з собою, — командувала Орися.

Катря вийшла покійно в сіни й зараз же вернулась з двома засвітленими ліхтарями.

— На, один держи, а другий дай сюди. За мною!

Проходячи повз складниці зброї під повіт-

кою, Оріся взяла два заступи й один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди ж ми йдемо? Яму копати? Для кого?
— сполохалась Катря й затремтіла.

— Ось зараз побачиш!

Оріся підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в протилежному кутку шукати щось межи кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона й подругу.

Незабаром Катря під купою наваленого, пожовклого листя знайшла його.

Після двох-трьох зусиль камінь зрушив з місця і одним боком піднявся; трохи землі упало десь глибоко у відтулений під каменем колодязь і відгукнулось в порожнечі довгою луною.

Обидві подруги, обережно ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися не саме дно. В круглих, видовбаних у глині боках, в однім місці чорніли, вроблені в кам'яну оправу, низенькі залізні двері. Оріся піднесла до них ліхтар і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вогкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок, і після сильного натиску Орісі й Катрі важкі двері трохи відчинились. У відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря й мало не загасила ліхтар. Пройшовши, або ліпше сказати пролізши, через вузький і низький прохід, подружки спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою. Це було приміщення середньої величини. Баня його підтримувалася в двох місцях товстими палями, що підпирали протягнуті

вгорі дубові бантини. Праворуч, у стіні, чорніли ще менші залізні двері. Оріся відчинила їх і освітила ліхтарем вихід. За дверима йшли вирублені в каменю східці й завертали вузьким печеровим хідником наліво, вниз. По кутках головного льоху йшли вузькі нори, нерівно вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під наріжними вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім, oprіч цілої гори бочок, стояв посередині ще величезний шаплик, сповнений доверху мушкетним порохом і вкритий рядом. В льоху пахло важким духом салітри й сірки. Завдяки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарями не минулася б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарі он туди далі, до стінки, і бери заступа, — сказала Оріся, — роботи багато, а часу мало.

— Що ж треба робити? — спитала, не зрозумівши приказу, Катря.

— Ось від цього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала скарби будемо копати, — закопилила губу Катря, і в її голосі почулося журне невдоволення.

— Скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось, — заспокоїла її з усміхом Оріся.

І подруги з подвійною пильністю взялися до роботи.

Докопавши рівчак до бочок в першій роговій льоху, Оріся збила заступом обручі з бо-

чок і висипала пригорщами з них порох, за-
клавши всередину гніт; потім протягла цей
гніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередко-
вім льоху й нетерпляче ждала Орисю.

Те ж саме зробила Орися й в другім рого-
вім льоху й, не спочиваючи, стала копати тре-
тій рівчак. Від надмірної напруги пекучий сер-
дечний біль її непомітно німів і мозок визво-
лявся від бурі хвилюючих дум. Одна лишень
думка панувала над ним повновладно: —
вспіти довести задумане діло докраю і оша-
рашити ворога. Якесь нове, шпарке почуття
охопило її істоту: це було солодке почуття
близької помсти...

Катря не довела таки роботи докраю —
присівши відпочити, похилилась вона на скла-
дене в головнім льоху 'луб'я і кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, роз-
била в крайнім льоху дві бочки з порохом
і провела гніт до шаплика. Але їй тепер спало
на думку: що коли порох спалахне в осеред-
ковім льоху і вибухом завалить отвір раніше,
ніж вогонь встигне по гнотах добігти до край-
ніх льохів? Адже вони тоді лишаться непо-
рушені. Ні, треба зробити так, щоб не було й
найменшого сумніву, що весь замок злетить
угору в одну мить. Не зважаючи на те, що
від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були
мов оливом налиті, вона зібрала останні сили
й почала черпаком носити порох і засипати
ним рівчаки від крайніх льохів аж до шап-
лика. Потім, не задовольнившись і цим, вона
ще попробувала сокирою, що валялася тут же,
в нижчих клепках шаплика чотири дірки над
кожним з рівчаків і, коли з цих дірок у рів-

чаки посипався порошок, тоді лише вона заспокоїлась. А проте ж, таки ще раз пішла вона подивитися з ліхтарем в руках, чи нема де проміжка в зроблених порохових стежках, і для більшої певности повкривала їх лубками. Скінчивши всю роботу, Оріся так була захоплена своїми думами, що й не помітила, як свічки в ліхтарях догоріли й згасли. Темрява ночі, що так несподівано укрила все навкруги, злякала дівчину. Вона, не знаючи, куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну і... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись вздовж стіни, шукати виходу, але зараз же її потягло спертися спиною на стіну й відпочити. Вона не здолала встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільніше свої натружені руки й ноги і замислилась... За кілька хвилин Оріся вже міцно спала.

Час іде. Там угорі давно вже настав день і приніс з собою нове пекло, нові смерті й звірства, а тут, глибоко під землею, панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко, в темряві ледве примітно світиться біла пляма...

І сниться Орісі, що вона стоїть у березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся напрочуд убрана квітками й червоними кетягами; на тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий і гарний, що так їй і кортить прилинути до нього, пригорнути своїм листям, а лагідним шепотінням своїм злитися з шелестом дерева. Але бистра вода буркоче й крутиться і розділяє їх широкими хвилями. Даремно хилиться калина, даремно простягає вона до явора свої кетяги — їм не дістати його розмаїтого віття... Але що це? Ясне, пекуче

сонце вкрила чорна, густа хмара. Зі сходу нестримно несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті каміння й ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе понад сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... Ось він злетів угору, — вони сплелися, сплелися навіки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здійснюються високо, червоніють від крові, обертаються в страшне, палаюче полум'я і ловлять у свої обійми калину й явора...

Орися схопилася, мов несамовита, і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона й що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупалі сили її знов почали зростати і що треба їй насамперед поспішити, бо час, либонь, минув. Зрештою згадала вона все й стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — закричала у пійм'ї, повертаючи голову туди й сюди.

Але Катря спала собі безтурботним сном, і довго прийшлося Орисі кричати без відповіді, поки, помацки посуваючись край стіни, випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались, — смикала Орися її за плече, — вже ніч минула, а, може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталося.

— А! Ходім! — скочила Катря і впала, спіткнувшись на лубки.

— Обережно бо! — скрикнула Орися. — Ти спросоння собі ще й голову розсадиш. Ходи за мною! — і вона помацки, майже поповзла, прямуючи до блідої, кулястої плями світла.

Як тільки Оріся з Катрею вилізли з льоху на світ Божий і підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершував свою славну засідку. Катря очі пасла на стягу, що мальовничо маяв у повітрі й ніби гнав переляканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — велёбно прошепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога, і нема смерти їх славі! — обняла її Оріся.

Але цієї ж миті дорогий стяг урвався з кручі й шез у проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря. — Він пропав! — і кинулась на край муру, витягши вперед руки.

Але Оріся спинила її.

— На що ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випручатись з Орісиних обіймів і дивлячись диким, блукаючим поглядом перед себе.

— Для того, щоб помститись! — відповіла Оріся, міцно стискаючи її похололу руку. — Помститись над катами нашої країни й над убивцями наших батьків і чоловіків!

У своїй світлиці, в наріжній башті, з якої мусіли пантрувати за вузьким шляхом межі бескидою й ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Оріся й Катря.

З божевільним, палким поглядом в очах сиділа Катря нерухомо й навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз-по-раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: «помститись!»

Коли ж Оріся, ставши перед образом, освіт-

леним лямпадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: «Заприсягнімося ж перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів!» — то й Катря піднесла свої руки до образу й виморила твердо й виразно : «Заприсягаюся помститись!»

Тоді саме увійшла до світлиці бабуса й оповістила, що до башти під'їхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах, і засурмили. Оріся хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк випадок бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горіщню площу башти, вона при яснім сонячнім світлі зараз же впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця Корецького, про якого думала, що він убитий її ж рукою, — пізнала й остовпіла. І почуття радості, що він живий, і приплив колишнього щастя, і гострий біль, заподіяний його зрадою, — все це вдарило їй у голову, схвилювало кров, зворушило оживленим стуком серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втративши сили, трохи була не урвалася з муру, коли б завчасу не вхопилася руками за високий рубець башти. Але за хвильку вона вже передужала себе, — повними грудьми вдихнула свіжого, морозяного повітря й закликала на підмогу собі холодний розум.

— Стріляй з плющихи! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати. — Ніяких перемов!

Гримнув вибух, але вершники були занадто близько, і весь набій пролетів понад їх голови,

не зачепивши нікого. Тільки коні під татарами шелеснулись вбік, злякавшись вереску, а огир шляхтича, мов від корчів, лише переставив ноги й повів ушима. Сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушно сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний постріл.

Молодці хапливо заправили новий набій і навели плющиху на непорушну мету. Але Оріся спинила їх порухом руки й, знесилена, опустилась на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Не зважаючи на піднесені вгору два списи з білими хустками, такої ж самої ознаки згоди на башті не виставляли: залізна брама лишилась зачиненою й висячий міст висів на гаках.

Тоді вершники з'їхались, поговорили про віщось і один з них, вийнявши лука, натяг і спустив тятиву. Стріла злетіла вгору, спинилась на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилася край п'яти башти і задріжала, загнавшись глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом від'їхали поза межу пострілу і спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головне ж до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на якого вона вже двічі підіймала смертодайну руку. Писав він ось що:

«Польний гетьман, ясний пан Лянцкоронський, дивуючись мужності й одчайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати

життя решткам завзятців і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками й дітьми, куди завгодно, на що для безпеки вашого життя й волі видадуть вам прохідні Речі Посполитої листи. Коли ж ви зречетеся цієї ласки і вперто змагатиметесь у своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від «Орлиного Гнізда» й каменя на камені не лишить. Реченець для розсуду й виконання цього ласкавого призволення скінчиться увечері. Осавул Антін Корецький».

Далі, вниз, був ще припис, звернений особисто до Орисі:

«Сестро моя, життя моє й весь світ мій, Орисю! Чому доля не дала від руки твоєї вмерти? І щонайлютіша смерть була б мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш несправедливо. Ради моєї й твоєї матері, що передчасно загинула від руки катів, ради всього святого в світі дай мені можливість виправдатися перед тобою. Я не смерті боюся, а лишень боюся не виправданим полягти в домовину. Я стоятиму нерухомо доти, поки ти не виставиш білої корогви на башті й не вступиш мене хоч на годину повідати тобі мою щиросердну й передсмертну сповідь».

Лист затріпотів в руках Орисі, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило відрадом груди і теплими самоцвітами очі зросило. Вона відірвала той кляптик листа, де був припис до неї, і сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала й звеліла скликати гро-

маду на цвинтар, запросивши туди й отця Василя; на мурах же й баштах наказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Оріся прочитала громаді листа Лянцкоронського і попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

ХІ

На раді перше слово, певна річ, було дане пан-отцеві.

— Діти мої! — почав він, розмірковуючись, гаразд над змістом листа Лянцкоронського. — Я вбачаю, що в цій маґнатській ласці обцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви й проливаєте кров, не згадано ані жадним словом: її призначено на руїну й блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви й за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар Божий, — провадив пан-отець далі, — але суть коштовніші дарунки, що надані нам Духом Святим; це — чиста віра в Творця всесвіту. Життя — це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душа ж безсмертна, і, якщо її положено за друзі своя, за святу віру, — вона досягне в світових житлах Божих осягнення довічного раю.

— То яка ж ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа? — спиталась Оріся.

— А ось що, — сказав лисий дід. — Зброї козак ні за що на світі не віддасть в руки ворожі. Ми ж ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу віру святу, рідну Україну та свободу нашого вільного люду!

Всім стало ніяково і ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму, і певна, що з моїм словом він згодиться завжди й всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи доостанку наші святощі! Але й вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу якомога більше ворогів!

Вискочивши всередину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом Катря гукнула:

— Усім їм смерть! Усім їм загин! Вони відняли у мене все, і тепер тут пустка, пустка! — вона вдарила себе кулаком у груди. — Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої, бузувірів, смерті! Поможіть, хто в Бога вірує, помститись на цих собаках! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися, і на силу вже її заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішли на свої місця з непохитним завзяттям та відвагою, а якщо декого й брав страх, то й він мусів зникнути перед лицарською відвагою більшості.

Оріся вийшла на башту й, стоячи біля корогви, боролася з почуттям громадського обов'язку.

— не допустити ворога висловитись, і з почуттям страшенної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. Яке виправдання він може принести? — займався в Орисиному серці бурхливий осуд. — Нема в світі таких причин, що б могли виправдати зраду своєї країни, зраду супроти свого народу, — нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягається, що не винен... Гріх же не вислухати його і примусити обвинуваченим лягти в домовину!

Орися піднесла білу корогву й наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим, вогневим колом уже сідало, виграючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодиць, що стояли на них, і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як зарипіли окуті залізом ворота, — і зацімліла, дожидаючи.

Аж ось чутно кроки, і на баштовий мур зійшов стурбований Корецький і зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жадна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай мене, Орісю! — благальним голосом, по довтім мовчанню, почав Антось. — У моїй долі є страшенне, безщасне непоро-

зуміння, яке обплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене й виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Оріся.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближчою навіть від мого власного серця! Спочатку, інколи ще впливали мені в голові зовсім інші картини дитячих літ, але дедалі вони поволі похмарніли й зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я не абияким став і межі запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку тому мене впізнав воєвода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненатла звірюка! — з жахом скрикнула Оріся, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму. А проте, він матчин брат... Отож, Орісю, він разом з ключником упевнився, що я — нащадок вельможного роду Корецьких, які стояли близько трону й володіли незліченними скарбами. Панське кодро я вважав за найбільшу кривду, що перешкоджає королівській владі чинити добро й злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, езуїт душею, вкупі з іншими побратимами, побачивши загартованість моїх поглядів, зумів, одначе, привабити мене на свій бік. Він визнав мої погляди зовсім правдивими, але немов справді по щирості вимагав від мене, яко сина свого краю, державної мужності...

Він вимагав, щоб я з своїми поглядами прийшов до стерна уряду й переконав, туманіючи в мороці неуцтва, шляхту зректись братовбивчого грабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що ж?! — запиталась Оріся, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехні та лукавство! І в мене лишилася в серці тільки образа, що марно втрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачене, — тихо промовила Оріся. — Але слухай, Антосю, за що ж я так страшенно каралася, коли й без того моє життя лічилося лише днями?

— За що? Не знаю! Прости мені, моє ясне сонце, якщо я спричинив тобі, хоч на хвилину, страждання. Втікаймо з цього пекла! Я маю великі скарби. Ми знайдемо десь в іншому краї, де забажаємо, собі щастя!

— А мій батько і мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Оріся.

— А що ж робити маємо? Що робити!?

Корецький схопив її руки й притулив до своїх уст.

— Якщо ти не хочеш втікати, — вигукнув він розпучливо, — то візьми цю шаблю і вбий мене!... Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як умерти — і умерти від дорогої руки!

— Так умерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Оріся, поклавши руки на

Антосеві плечі й гостро дивлячись йому в вічі,
— задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко
жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так
щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучи-
мось!...

— Мій ти раю! Щастя моє! — перебив її,
мов ошалілий з радощів, Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе: за нами зорять,
тобі час іти... Тут є одне потайне місце, де
можна переховатись. Приходь туди. Хоч би
саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть.
Перечекаємо трохи, і потім не розлучимось. Ось
ключ від потайних дверей, — до них треба
йти через печеру, що починається он там, край
бескиди, де терни.

— І ти прийдеш? — захлинаючись від ра-
дощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я дові-
рю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющи:
це буде гасло, що я йду в підземне місце. А
тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму, і брама знов
зачинилась за ним. Піднявся на ланцюгах міст.
Але Антось тепер ішов безкраю щасливий,
цілуючи дорогий для нього ключ.

XII

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, доручив закінчити облогу Чарнецькому. Вночі Чарнецький прису- нув до пригороду гармашню і поставив її на окопах. Уночі ж обережно, гаразд замерзлим ставом, підійшли й татари і оточили містечко.

А сотник, востаннє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, а, правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Проте, не відразу, — відказав Шрам. — Що ж, звичайно, сила й солому ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Живолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах, і, як вороги ринуть уже на майдан, ви запаліть навкруги хати й вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видно буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготались. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, випиймо ж востаннє і на прощання за наш славний народ і за наші душі, — сказав він. —

Та даймо, братове, один одному козацьке слово, — коли будемо коло світлих східців Престолу Божого, то всім нам бламати його, щоб послав щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окурений димом і залитій кров'ю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одноставне.

Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося пекло. Задрижали стіни в хатах, посипалось з дзвяком скло й шарування на землю, застогнали, заревли ядра гарматні, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури й кришачи, міцні замкові мурі.

Сліпий кобзар з розхристаними грудьми, без шапки, стояв на мурі й співав натхненну думу:

Ой, славо, козачая славо!
Така твоя доля кривава...
Ти за щастя рідного краю
Закликаєш нас завжди до раю!!...

Замовкли вибухи і почалася нерівна рукопашна різанина. Поранені стрілами, що стриміли у них в тілі, лицарі-борці налягали останніми силами, щоб якнайдорожче продати своє життя. Але на кожну їх шаблю опускалося десять. Озвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки й самі падали під ударами шабель без стогону й скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей! — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник. — Боротися нам більше не сила, так не давайте живцем у руки, а краще рубайте, братця, один одного!

— Чуємо, пане сотнику! — відповіло навколо не багато вже голосів.

І сп'янілі, відважні козаки, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті, почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він востаннє зацідив своєму щирому другові перначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братця, не давайте мене живцем на муки! — підвів до мурів помутнілі очі сотник. — Дочко! Не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Оріся і стрельнула з мушкета йому саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Оріся миттю спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там уже стояла Катря з двома смолоскипами. Розляглося тягуче подзвіння «по мертвому» і прокотилось сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, святобливо увійшли у відчинені двері церкви й засунули їх тяжким засувом. Пан-отець Василь у чорній ризі, роздавши всім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого, невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги — «схизматського бидла».

Викликалсь кілька завзятців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мурини й здивувались такій несподіванці: на дворі замка було порожньо. Ця гістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості й у відімкнуту браму посунуло цілими хмарами, зажерливе до грабіжки.

А з церкви було чути журливі співи; і сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тьманим блиманням свічок, всі спокійно дожидали смерті й велебно співали: «Со святими упокой, Христе, душі раб Твоїх...»

А глибоко в льоху під церквою блимав смолоскип, увіткнутий в землю, де Оріся, тріпочучи серцем, дожидала Антося. Ось в дверях дзенькнув замок, і він, її виправданий друг, з'явився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся. — Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любов'ю і життя своє безталанне зіллю з тобою навіки!

— Навіки! До могили й за могилою! — з палом вигукнув Антось, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик в льоху. — Підпалюють церкву!

— Пора! Летім ж, мій орле сизий, укупі! — міцно обняла Оріся, ошалілого від щастя, друга свого і лівою рукою кинула смолоскип в бочку з порохом...

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... «Орлине гніздо» разом з ляхами, що

святкували звиягу, злинуло в повітря. Але в
чутно було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни
цим душам, що покохались так щиро. Поли-
нули вони в осяяну довічним сяйвом далини,
де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби,
ні злоби, — де панує лишень одна свята й
безкрайня любов...

